

ՀԱՅ ԱՐԵՎԱԿԱՆ ԻՐԱՅԻՆ

Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ,

ՀԱՅ ՀԻՆ
ԹԱՐԳԱՐԱՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԳՐԱԲԸ
ՎԵՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ, ԿՈՒՆԹԵՐ
ՄԱՆՏԱՌՅԻ ԸՆԿՅՈՒՆ ՀԻՆ ԶԵՆԱԳՐԵՐԻ ԲԱՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ՄԱՆՍԻՅԻԹ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱՐԱՆՔԻ ՄԱՏԵՆԵՂ

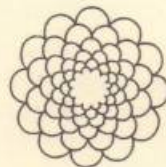
ՍՈՒԿՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

8A
S-37

ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ՀԻՆ
ԹԱՐԿՄԱՆԿԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1863

ՍՈՒԿՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ • 1984

Մատենաշարի խմբագրական մարմին
Ս. Ս. ԱՐԵՎԷՍՏՅԱՆ, Ն. Կ. ԹԱՀՄԻՋՅԱՆ,
Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, Ա. Շ. ՄԱՅԱԿԱՆՅԱՆ,
Բ. Լ. ՉՈՒԳԱՍՋՅԱՆ (նախագահ)
Պատասխանատու խմբագիր՝
Ս. Ս. ԱՐԵՎԷՍՏՅԱՆ

Տեք - Պետրոսյան. Լ. Հ.

S 370 Հայ հին թարգմանական գրականություն (Պատ. խմբ. Ս. Ս. Արևշատյան. — Եր.: Սովետ. գրող, 1984. 60 էջ, 4թ. նկ.) : («Հայ մշակույթ» գիտահանրամատչ. մատենաշար, Մատենադարան, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի ինստ.) :

Գրքույկը նվիրված է V — XVIII դարերի հայկական թարգմանություններին, որոնց միջոցով միջնադարյան հայ հասարակության սեփականություն են դարձել տարբեր ժողովուրդների գրականության, փիլիսոփայության, բնագիտության և հոգևոր մշակույթի այլ բնագավառների կարևոր նվաճումները :

Նախատեսված է գրական - մշակութային կապերի հարցերով հետաքրքրվող ընթերցողների համար :

ԳՄԴ 83
8

S 4901000000 (20) — 239, 84 — «S»
705(01) 84

Իր ողջ գոյության ընթացքում հայ ազգային մատենագրությունն ուղեկցվել է տարբեր լեզուներից՝ հունարենից, ասորերենից, լատիներենից, արաբերենից կատարվող թարգմանություններով, որոնք եղել են նրա զարգացումն ապահովող կարևորագույն գործոններից և սնուցման հիմնական աղբյուրներից մեկը : Միջնադարում հատուկենտ թարգմանություններ են կատարվել նաև վրացերենից, պարսկերենից, հին ֆրանսերենից, թուրքերենից, եթովպերենից, ռուսերենից, անգլերենից, իտալերենից, լեհերենից և իսպաներենից :

Թարգմանական շարժումը Հայաստանում սկիզբ է առել գրերի գյուտից (405 թ.) անմիջապես հետո, հայ ժողովրդի հոգևոր առաջնորդներ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի նախաձեռնությամբ ու գործուն մասնակցությամբ : Թարգմանական երկերը նշանակալից դեր են խաղացել հայկական ինքնուրույն մատենագրության զարգացման, հայ ընթերցողի մտահորիզոնի ընդլայնման և հայոց լեզվի հարստացման գործում : Նրանցում իրենց շոշափելի արտահայտությունն են գտել նաև հայ ժողովրդի դարավոր մշակութային հարաբերությունները այլ ժողովուրդների, առաջին հերթին իրենց անմիջական հարևանների՝ հույների և ասորիների, ինչպես նաև վրացիների, արաբների, պարսիկների և եվրոպացիների հետ :

Թարգմանության միջոցով հայ հասարակության սեփականությունն են դարձել անտիկ փիլիսոփայության ու բնագիտության, քրիստոնեական աստվածաբանության, միջնադարյան գեղարվեստական գրականության և արևելյան բժշկագիտության բոլոր կարևոր նվաճումները, որոնք հիմք են հանդիսացել սեփական արժեքների ստեղծման համար:

Պատմամշակութային տեսակետից թարգմանական և ինքնուրույն երկերի զանազանումը սոսկ պայմանական նշանակություն ունի, քանի որ թե՛ բովանդակության, թե՛ ձևի առումով դրանք ներկայացնում են միասնական գրական իրողության հավասարաբեռ կողմերը: Միջնադարում, ըստ էության, նրանց տարբերությունը բոլորովին չի գիտակցվել, և հայ ընթերցողի կողմից միևնույն պատվին են արժանացել ինչպես ազգային, այնպես և օտար հեղինակները: Դրա վկայությունն են հայկական բազմահազար ձեռագրերը, որոնցում ինքնուրույն և թարգմանական գործերը հանդես են գալիս կողք-կողքի, առանց տարանջատման, և հազվադեպ կարելի է հանդիպել ձեռագիր ժողովածուների, որոնք կազմված լինեն միայն հայ հեղինակների երկերից:

Ինչպես բոլոր արևելաքրիստոնեական գրականություններում, հայ գրականության մեջ նույնպես թարգմանությունները նախորդել են ինքնուրույն մատենագրության սկզբնավորմանը: Սակայն անցումը թարգմանական գրականությունից դեպի ինքնուրույնը V դարի հայ իրականության մեջ տեղի է ունեցել այնքան կարճ ժամանակամիջոցում, որ այսօր էլ զարմանք է պատճառում հետազոտողներին: Թարգմանական գործի ձեռնարկումից ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո հայ հեղինակների՝ Մաշտոցի, Կորյունի, Եզնիկ Կողբացու, Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու ջանքերով ստեղծվեցին բազմաթիվ բարձրարժեք և ինքնատիպ երկեր: Ինքնուրույն մատենագրության

ստեղծմամբ, սակայն, թարգմանական գործը Հայաստանում ոչ միայն չդադարեց, այլև հետզհետե ընդգրկելով ավելի լայն բնագավառներ, գոյատևեց ընդհուպ մինչև նորագույն ժամանակները:

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄԸ

Հայ թարգմանական գրականության պատմությունն իրենից ներկայացնում է մի անընդհատ շղթա, որը, բնականաբար, ունեցել է իր վերելքի և վայրէջքի դարաշրջանները՝ պայմանավորված մշակույթի ընդհանուր զարգացման օրինաչափություններով: Ընդգրկած երկերի բնույթով, հետապնդած նպատակներով և թարգմանչական սկզբունքներով իրարից որոշակիորեն տարբերվում են հայ թարգմանական գրականության ծաղկման հետևյալ հինգ շրջանները, որոնց պարբերացումը կատարված է մի կողմից ժամանակագրական, մյուս կողմից՝ պատմամշակութային հատկանիշների հաշվառման հիման վրա:

ա. Դասական թարգմանություններ (ողջ V դ.).

բ. Հունաբան դպրոցի թարգմանություններ (V դ. վերջ—VIII դ. սկիզբ).

գ. Կիլիկյան շրջանի թարգմանություններ (XII—XIII դդ.).

դ. Միաբարական (ունիթոռական) միջավայրի թարգմանություններ (XIV դ.).

ե. Ուշմիջնադարյան թարգմանություններ (XVII—XVIII դդ.):

Ինչպես տեսնում ենք, սույն դասակարգումից դուրս են մնում VIII դարի սկզբից մինչև XI դարն ընդգրկող ժամանակահատվածը և XV—XVI դարերը, որոնք կարելի է բնորոշել որպես թարգմանական գրականության անկման շրջաններ:

Դասական շրջանի թարգմանությունները կոչված էին բավարարություն տալու սկզբնավորվող հայ մատենագրության առաջնահերթ պահանջներին, ապահովելու եկեղեցու գաղափարական և արարողական գործունեությունն ու կրթական գործի կազմակերպումը: Այդ պատճառով առաջին հայ թարգմանիչների ջանքերի մեջ նկատվում է մի այնպիսի նպատակասլացություն, որը, գերմանացի հայագետ Տ. Ֆինկի բնորոշմամբ, իրավացիորեն կարելի է անվանել «մշակույթի փոխանցման գիտակցված ծրագիր»: Այդ ծրագիրը պահանջում էր թարգմանել նախ և առաջ Աստվածաշունչը, այնուհետև արարողական գրքերը, հայրաբանական երկասիրությունները, մեկնողական և ջատագովական աշխատությունները, եկեղեցական պատմություններն ու կանոնները, վարքերն ու վկայաբանությունները, այսինքն՝ քրիստոնեական գիտելիքների այն ամբողջությունը (բիրլիկա, լիտուրգիկա, պատրիստիկա, հերմենևտիկա, ապոլոգետիկա, հիստորիա, կանոնիկա, հագիոգրաֆիա), որն անհրաժեշտ էր հայոց եկեղեցու անմիջական կարիքների բավարարման և հայ ազգային մատենագրության զարգացման համար:

V դարից մեզ հասած բազմաքանակ և տարաբնույթ թարգմանական հուշարձանները ցույց են տալիս, որ հայ մատենագրության հիմնադիրները լիովին իրագործել են իրենց առջև դրված խնդիրը, թարգմանություններ կատարելով բյուզանդական և ասորական քրիստոնեական գրականությունների նշված բոլոր բնագավառներից: Հայ թարգմանական գրականության հնագույն և պատմամշակութային ու գիտական տեսակետից ամենակարևոր հուշարձանը Աստվածաշունչն է, որը, ինչպես պարզված է, իր վերջնական տեսքն ստացել է V դարի 30-ական թվականներին: Թափանցելով հայ ժողովրդի հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները, Աստվածաշնչի թարգմանությունն իր որոշակի կնիքն է դրել ողջ հայկական

մշակույթի՝ գրականության, արվեստի, գիտության և նույնիսկ ժողովրդական բանահյուսության վրա: Ամբողջությամբ նրանով են ներծծված միջնադարյան հայ հոգևոր բանաստեղծությունը, մանրանկարչությունը, երաժշտությունը և ճարտարապետությունը: Որոշ ամուսնով գրչության արվեստի զարգացումը ևս կապված է Աստվածաշնչի հետ, որովհետև միջնադարում այն հանդիսանում էր ամենաշատ ընդօրինակվող և տարածվող գիրքը: Աստվածաշնչական բնագրերը սովորաբար արտագրվում էին խոշոր վանքերին կից գործող մասնագիտացված գրչատներում, լավագույն գրիչների ձեռքով, ամենաընտիր մագաղաթի վրա, հանգամանքներ, որոնք չէին կարող բարերար ազդեցություն չունենալ գրչության առաջընթացի գործում:

Աստվածաշնչից հետո առաջին հայ թարգմանիչները հայերեն են թարգմանել քրիստոնեական եկեղեցու ամենականավոր հեղինակությունների, այսպես կոչված սուրբ հայրերի երկերը, որոնց թըվում կարելի է հիշատակել Աթանաս Աղեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Եվսեբիոս Եմեսացու, Եփրեմ Ասորու, Հովհան Ոսկեբերանի, Սեբերիանոս Գաբաղացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Եվագրոս Պոնտացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու մեկնությունները, ճառերը և կանոնները, Արիստիդես Աթենացու, Հիպոդիտեսի և Եպիփան Կիպրացու ջատագովություններն ու հակաճառությունները, Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունն» ու «Քրոնիկոնը» (ժամանակագրություն), Ափրահատ Ջըգոնի, Ջենոբ Ամդեցու, Այիթալա Եդեսացու քարոզներն ու թղթերը, Մարութա Նփրկերտցու վկայաբանական ժողովածուն, ինչպես նաև մի շարք ծիսական գրքեր՝ Պատարագամատույց, Ժամագիրք, Ճաշոց և այլն: Այս պարզ թվարկումն իսկ որոշակի պատկերացում է տալիս առաջին հայ թարգմանիչների ծավալած գրական գործունեության

հակայական ընդգրկման և նրանց ստեղծած այն հոգևոր գանձարանի մասին, որի վրա պետք է հենվեր և որից իր ողջ գոյության ընթացքում պետք է սնվեր հայկական ինքնուրույն մատենագրությունը:

V դարի հայերեն թարգմանությունները կատարվել են բացառապես երկու լեզվից՝ ասորերենից և հունարենից, ընդ որում ասորերենից կատարված թարգմանությունները ժամանակով նախորդել են հունարենից կատարված թարգմանություններին, թեև իրենց ընդգրկմամբ և ծավալով բավականին զիջում են վերջիններս: Ասորերենից և հունարենից կատարված թարգմանություններն իրենց լեզվամտածողությամբ, ոճով և բառապաշարով նկատելիորեն տարբերվում են իրարից, որ հիմք է տվել որոշ հետազոտողների V դարում զանազանել թարգմանական երկու դպրոց՝ ասորական և հունական: Սակայն պատմագիրների կողմից հավաստված այն փաստը, որ միևնույն հեղինակները՝ Սահակ Պարթևը, Եզնիկ Կողբացին, Հովսեփ Պաղնացին և ուրիշներ, թարգմանություններ են կատարել և՛ հունարենից, և՛ ասորերենից, ավելորդ է դարձնում նշման հարցադրումը: Իսկ հունարենից և ասորերենից կատարված թարգմանությունների աչքի ընկնող ոճական տարբերությունները բացատրվում են ոչ թե զանազան թարգմանական դպրոցների առկայությամբ, այլ այդ երկու լեզուների որոշակի առանձնահատկություններով:

Դասական շրջանի գլխավոր թարգմանչական սկզբունքը եղել է բնագրի հարազատ, բայց ոչ ստրկական վերարտադրությունը, որ հնարավորություն էր տալիս առանց մեղանչելու հայոց լեզվի օրինաչափությունների դեմ, ճշգրիտ կերպով արտահայտել բնագրի բովանդակությունը և իմաստային երանգները: V դարի հայկական թարգմանությունները, որպես կանոն, աչքի են ընկնում լեզվի հարստությամբ ու մաքրությամբ և սահուն, նրբաճաշակ ոճով:

Մի էջ Երզնկայի Ավետարանից
Մատենադարան, ձեռ. 1 0359 (1201 թ.)

Ուսումնասիրողներից շատերը հայ թարգմանական գրականության դասական շրջանը սովորաբար սահմանափակում են 405—460-ական թվականներով առաջնորդվելով այսպես կոչված ոսկեդարյան հայերենի գործածության ընդունված շրջանակներով: Սակայն իրականում դասական բնույթի թարգմանությունները շարունակել են կատարվել ոչ միայն ընդհուպ մինչև V դարի վերջը, այլև ամենայն հավանականությամբ գոյատևել են նաև հետագայում, հունաբան դպրոցի թարգմանություններին զուգահեռ:

Հայ թարգմանական գրականության զարգացման **երկրորդ շրջանում** եկեղեցական երկերն իրենց տեղը զիջում են ավելի տեսական դավանաբանական և փիլիսոփայական բնույթի հուշարձանների թարգմանություններին, որ կապված էր հայ իրականության նոր պահանջմունքների՝ անտիկ փիլիսոփայության և գիտության նվաճումների յուրացման անհրաժեշտության հետ: Այդ շրջանում հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների ջանքերով հայերեն են թարգմանվում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությունը», Աֆտոնիոսի «Պիտոլից գիրքը», Թեոն Աղեքսանդրացու «Ճարտասանական վարժությունները», Պորփյուր Փյունիկեցու «Արիստոտելի ստորոգությունների ներածությունը», Արիստոտելի և Պլատոնի աշխատությունները, նորպլատոնական իմաստասերների Յամբլիքոսի և Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական մեկնությունները, Գրիգոր Նյուսացու և Նեմեսիոս Եմեսացու մարդակազմական երկերը, Փիլոն Եբրայեցու, Իրենեոս Լուզդոնացու, Տիմոթեոս Կուզի, Դիոնիսիոս Արեոպագացու դավանաբանական և աստվածաբանական երկասիրությունները և այլն: Նշված թարգմանական հուշարձաններն ընդգրկում են գիտությունների դասակարգման միջնադարյան ըմբռնման բոլոր բնագավառները՝ քերականությունը, ճարտասանությունը, փիլիսոփայությունը, բնագիտությունը և աստվածաբանությունը, որ վկայում է հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչ-

ների հետևողական և նպատակադրված գործունեության մասին:

Հայագիտության մեջ զգալի աշխատանք է կատարվել հունաբան դպրոցի թարգմանությունների դասակարգման և թրվագրման ուղղությամբ: Նորագույն դասակարգումը, որը պատկանում է փիլիսոփայության պատմաբան Ս. Արևշատյանին, և որտեղ հաշվի են առնված նախորդ հետազոտողների հիմնական եզրակացությունները, ներկայացնում է հունաբան թարգմանությունների հաջորդականության հետևյալ պատկերը. I ենթաշրջան (450—480 - ական թթ.), II ենթաշրջան (480 — 510 - ական թթ.), III ենթաշրջան (510 — 600 - ական թթ.), IV ենթաշրջան (610 — 710 - ական թթ.): Հունաբան դպրոցի հնագույն թարգմանությունն է համարվում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությունը», իսկ ժամանակով վերջինը Դիոնիսիոս Արեոպագացու աստվածաբանական փիլիսոփայական երկասիրությունների թարգմանություններն են:

Քերականական և փիլիսոփայական աշխատությունների թարգմանության ընթացքում բնականաբար ի հայտ է գալիս համապատասխան գիտական հասկացությունների հայերեն համարժեքների ստեղծման խնդիրը, որը հունաբան դպրոցի թարգմանիչները լուծում են արհեստական ճանապարհով բառապատճենումների և նորաստեղծ նախածանցների օգնությամբ: Դրանով հունաբան թարգմանությունները, Հայաստանում անտիկ մշակույթի տարածմանը և հայ միջնադարյան փիլիսոփայության ու գիտության զարգացմանը նպաստելուց բացի, նշանակալից դեր են խաղացել նաև հայոց լեզվի գիտական տերմինաբանության ստեղծման գործում: Այնպիսի նախածանցներ, ինչպիսիք են, օրինակ, *ապ, առ, գեր, ենթ, հակ, ստոր, մակ, տար, տրամ, փոխ, ներ* և այլն, որոնք այնքան սովորական են ժամանակակից հայերենում և այսօր էլ կազմում են նրա գիտական բառաստեղծման էական տարրը, առաջին ան-

գամ հունարենի նմանողությամբ շրջանառության մեջ են դրվել հունաբան դպրոցի գործիչների կողմից:

Հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները, ի տարբերություն դասական շրջանի թարգմանիչների, առաջնորդվում էին բնագրի բառացի, նյութական վերարտադրության սկզբունքով, այդ պատճառով նրանց իրագործած թարգմանություններին բնորոշ են խրթին ոճը և հայոց լեզվին անհարազատ շարահասական կառուցվածքները: Սակայն հայ մշակույթը, յուրացնելով հունաբան դպրոցի բերած դրական արդյունքները, ժամանակի ընթացքում կարողացավ ազատվել նրա բոլոր ծայրահեղություններից:

Ինչպես վերը նշեցինք, VIII—XI դարերը հայ թարգմանական գրականության պատմության մեջ բնորոշվում են որպես անկման դարեր: Դա բացատրվում է ոչ միայն այդ շրջանից մեզ հասած թարգմանությունների համեմատաբար փոքր քանակով, այլև միասնական թարգմանչական սկզբունքների ու նպատակների բացակայությամբ: Այնուամենայնիվ, այդ դարերը նույնպես տվել են թարգմանական գրականության որոշ արժեքավոր արգասիքներ, որոնցից մի քանիսը կարևոր դեր են կատարել հայ մշակույթի զարգացման պատմության մեջ: IX դարում, հավանաբար արաբերենից, հայերեն է թարգմանվել Լանա Ասորու «Հովհաննու ավետարանի մեկնություն» աշխատությունը, իսկ IX—X դարերում Ատոմա վանքի վանահայր Գագիկի ձեռքով ասորերենից թարգմանվել են Մարութա Նփրկերտցու վարքը և Բարդիշոյի, Ներսեհի և Անանունի վկայաբանությունները: X դարի թարգմանություններից արժանի են հիշատակության Հովհաննես Դամասկացու «Իմաստասիրության ներածություն» աշխատությունը (թարգմանիչ՝ Բագրատ Մամիկոնյան) և Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած բյուզանդական Հայսմավուրքը, որի հիման վրա հետագայում կազմվեցին հայկական Հայսմավուրքի զանազան

խմբագրությունները: XI դարում թարգմանության բնագավառում զգալի աշխատանք է կատարում Գրիգոր Մագիստրոսը՝ հունարենից հայերեն թարգմանելով Եվկլիդեսի «Երկրաչափությունը» և Պլատոնի «Ֆեդոն» և «Տիմեոս» տրամախոսությունները: Իսկ XI դարի վերջում և XII դարի սկզբում թարգմանչական լայն գործունեություն է ծավալում նրա որդին՝ հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերը, հունարենից և ասորերենից թարգմանելով տասնյակ վարքեր ու վկայաբանություններ և դրանցով հարստացնելով հայկական վարքագրական գրականությունը:

Կիլիկյան շրջանում դժվար է բացահայտել թարգմանչական գործունեության նույնպիսի հետևողականություն և նպատակադրված ընդգրկում, ինչպես դասական և հունաբան թարգմանությունների դեպքում, սակայն որոշ յուրահատկությունների առկայությունը հիմք է տալիս այն առանձնացնելու որպես հայ թարգմանական գրականության զարգացման մի նոր հանգրվան: Այս շրջանի ամենաբնորոշ երևույթը գործնական գիտելիքների՝ քաղաքացիական իրավունքի, բժշկության, գյուղատնտեսության նկատմամբ եղած հետաքրքրությունն է, որ բխում էր Կիլիկյան պետության անմիջական կարիքներից: Այդ կարիքները բավարարելու նպատակով XII—XIII դարերում ասորերենից, հունարենից, հին ֆրանսերենից և արաբերենից հայերեն են թարգմանվում Ասորահռոմեական դատաստանագիրքը, Բյուզանդական օրենքների ժողովածուն, «Անտիոքի ասիզները», Աբուսայիդի և Իշոխ քահանայի արևելյան աղբյուրների հիման վրա կազմված բժշկագիտական և մարդակազմական աշխատությունները, միջնադարի գյուղատնտեսական գիտելիքների հանրագիտարանը հանդիսացող «Վաստակոց գիրքը», Ֆարաջ Ասորու «Բժշկարան ձիոյ» անանաբուծական ձեռնարկը և այլն: Ըստ մի թանկարժեք ձեռագրական հիշատակարանի՝ Կիլիկիայի Հեթում Ա թագավորի պատմելով

հայերեն են թարգմանվում նաև պողպատաձուլությանը, ձիադարմանությանը, թրագործությանը և աստղագիտությանը նվիրված գրքեր:

Մասամբ շարունակվում են նաև դասական շրջանի թարգմանական ավանդույթները. թարգմանվում են նորանոր վարքեր, վկայաբանություններ, ճառեր և մեկնություններ: Շարունակելով Գրիգոր Վկայասերի գործը՝ Ներսես Լամբրոնացին հին և նոր թարգմանությունների խմբագրությամբ կազմում է «Վարք հարանց» ժողովածուն և հունարենից թարգմանում Գրիգոր Պապի «Իտալիայում գործած զանազան հայրերի վարքի մասին» համաբնույթ գրվածքը: Լամբրոնացին կատարել է նաև եկեղեցական կանոնների, թղթերի, մեկնությունների ու ծիսական գրքերի մի շարք այլ թարգմանություններ: XII դարում թարգմանական գրականության բնագավառում աչքի ընկնող դեր են խաղում նաև Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը և նրա եղբայր Ներսես Շնորհալին:

Ասորիքի անմիջական հարևանությունը և Կիլիկիայում ասորի բնակչության առկայության հանգամանքը նպաստում են ասորական գրականության բազմաթիվ հուշարձանների, այդ թվում Հակոբ Սրճեցու տասնյակ ճառերի ու ներբողյանների, Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության», Դանիել Սալխացու «Սաղմոսաց մեկնության», Եփրեմ Ասորու, Բարսուժա ձգնավորի, Սարգիս զորավարի վարքերի ու վկայաբանությունների թարգմանությանը: Ասորական գրականության որոշ նմուշներ այս շրջանում հայերեն են թարգմանվում նաև հունարենից, ինչպես Եփրեմ Ասորու «Կտակը» և նրա ճառերից մի քանիսը:

Կիլիկիայում կիրառություն է գտնում թարգմանական գործուներության մի նոր եղանակ, որի սկզբնավորումը կապվում է Գրիգոր Վկայասերի անվան հետ. թարգմանությունները սովորաբար կատարվում են օտար և հայ հեղինակների համագործակցու-

թյամբ, այսինքն հույն և ասորի թարգմանիչները կատարում են բնագրերի տողացի թարգմանությունը, իսկ հայ խմբագիրներն իրագործում են դրանց գրական վերամշակումը: Այդ պատճառով հայերեն թարգմանությունները բնագրական տեսակետից երբեմն բավականին հեռանում են իրենց նախորինակներից և փաստորեն դառնում նրանց ազատ փոխադրությունը:

Կիլիկյան շրջանի թարգմանություններն աչքի են ընկնում ևս մի ուշագրավ առանձնահատկությամբ. եթե եկեղեցական գրականության հուշարձանները՝ վարքերը, վկայաբանությունները, ճառերն ու մեկնությունները թարգմանվում են դասական գրաբարով, ապա գործնական կիրառության համար նախատեսված թարգմանությունները, ինչպես «Անտիոքի ասիզները», «Վաստակոց գիրքը», Ֆարաջ Ասորու «Ձիաբուժարանը», բժշկագիտական աշխատությունները և այլն, կատարվում են ժողովրդին հասկանալի միջին հայերենով:

XIII դարում թարգմանական գործի որոշ աշխուժացում է նկատվում նաև բուն Հայաստանի հյուսիսային նահանգներում, որոնք գտնվում էին վրաց պետականության ազդեցության ոլորտում: Սիմեոն Պղնձահանեցու ջանքերով վրացերենից հայերեն են թարգմանվում Պրոկղ Դիագոխոսի «Շաղկապք աստվածաբանականք», Հովհաննես Դամասկացու «Աղբյուր գիտության», Հովհաննես Սինայեցու «Սանդուղք աստվածային ելից» երկերը, ինչպես նաև «Վրաց պատմությունը» և «Հունական ժամագիրքը»: Վրացադավան հայերի միջավայրի գրական այս արտադրանքները, սակայն, իրենց բնույթով և հետապնդած նպատակներով որոշակիորեն տարբերվում են կիլիկյան թարգմանություններից և կապվում հաջորդ միարարական շրջանի թարգմանությունների հետ:

Միարարական միջավայրի թարգմանությունները, ի տարբերություն նախորդ շրջանների թարգմանությունների, որոնք բխում էին

հայոց հոգևոր մշակույթի ներքին պահանջներից, օտարների նախա-
ձեռնությամբ և օտար նպատակների ծառայելու կոչված ձեռնար-
կում էին հանդիսանում: Անժխտելի է, իհարկե, որ միարարական
շարժման ծագումը Հայաստանում կապված էր քաղաքական դրդա-
պատճառների՝ պապականության օգնությամբ հայ ժողովրդի
ազատագրման սին երազանքների հետ: Բուն գործունեության մեջ,
սակայն, միարարությունը ոչ միայն որևէ դեր չկատարեց այդ
նպատակի իրականացման ուղղությամբ, այլև պատճառ հանդիսա-
ցավ հայ ժողովրդի մի զգալի հատվածի օտարացմանը: Այնու-
ամենայնիվ, չնայած իր խաղացած խիստ բացասական գործնական
դերին, միարարական շարժումը ուշադրության արժանի որոշ հետք
է թողել հայ մշակույթի, մասնավորապես բնագիտական և փիլի-
սոփայական մտքի զարգացման պատմության մեջ:

Հայաստանում միարարական շարժման մշակութային կենտ-
րոններն էին Արտազ գավառի Ծործոր բնակավայրում հիմնադր-
ված հայ-ֆրանցիսկյան և Նախիջևանի Քոնա գյուղի հայ-դո-
մինիկյան վանքերը, որտեղ քարոզչական և գրական բուռն գոր-
ծունեություն են ծավալել եվրոպացի միսիոներներից Ֆրա Պոն-
ցիուսը, Բարթոլոմեոս Բոնոնացին կամ Մարաղացին և Պետրոս
Արագոնացին, իսկ հայ միարարներից՝ Հովհաննես Ծործորեցին,
Հովհաննես Քոնեցին և Հակոբ Քոնեցին: Հիմնականում այս անձ-
նավորությունների ջանքերով շատ կարճ ժամանակի ընթացքում,
XIV դարի 20—40 -ական թվականներին, լատիներենից հայերեն
են թարգմանվում մեծ թվով ծիսական, քարոզչական, աստվածա-
բանական և մեկնողական գրքեր, ինչպես նաև մի շարք փիլիսո-
փայական և գիտական աշխատություններ:

Միարարական միջավայրի կարևորագույն թարգմանություն-
ներն են Ջիլբերտոս Պոռետացու «Վեց սկզբունքների մասին»,
Ալբերտուս Մեծի «Աստվածաբանական ճշմարտության համառոտ

շարադրանք», Թովմա Աբվինացու «Եկեղեցական խորհուրդների
մասին», «Աստվածաբանության ամփոփում» և «Առաքինություն-
ների գիրք», Նիկողայոս Լյուրացու «Հովհաննու ավետարանի մեկ-
նություն» և «Եբրայեցիների թղթի մեկնություն», Բարթոլոմեոս
Մարաղացու «Վեցօրյա արարչության մասին», «Դիալեկտիկայի
համառոտ շարադրանք» և «Քարոզգիրք», Պետրոս Արագոնացու
«Հռոմեական եկեղեցու կանոնների դատաստանագիրք», «Արիս-
տոտելի Ստորոգությունների համառոտ վերլուծություն», «Պերի-
արմենիաս գրքի վերլուծություն», «Պորփյուրի ներածության հա-
մառոտ շարադրանք» աշխատությունները և այլն: Հայ միարար-
ներն ունենում են նաև իրենց պատմագիրը՝ հանձին Ներսես
Պալիանենցի, որը 1340 -ական թվականներին Կաթողիկ եկեղե-
ցու՝ ժամանակավորապես Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքում հաս-
տատված հոգևոր կենտրոնում եական լրացումներով լատիներե-
նից հայերեն է թարգմանում Մարտինոս Օպավիացու «Գավա-
զանագիրքը»՝ Հռոմի պապերի գահակալության ամփոփ շարա-
դրանքը:

Վերոհիշյալ թարգմանությունները, սակայն, չեն լճանում միա-
րարական միջավայրի նեղ շրջանակներում, այլ շուտով դուրս
գալով նրա սահմաններից, թափանցում են բուն հայկական ուսում-
նական կենտրոնները՝ նպաստելով իմաստասիրական և բնագիտա-
կան գրականության հետագա զարգացմանն ու Հայաստանում
եվրոպական սխոլաստիկայի բովով անցած անտիկ գիտության
նվաճումների տարածմանը: Մասնավորապես անուրանալի է նը-
րանց բարերար ազդեցությունը հայ փիլիսոփայության Գլաձոր —
Տաթևյան դպրոցի վրա, որի հոգևոր առաջնորդները Եսայի Լչեցին,
Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին, վճռական ու անզիջում
պայքար մղելով կաթողիկոսության աղետաբեր գաղափարների դեմ,
միաժամանակ կարողացան լայնախոհաբար գնահատել և յուրաց-

նել միաբարական միջավայրի դրական գիտա-մշակութային արգասիքները:

XV — XVI դարերի անկման ժամանակներից հետո հայ թարգմանական գրականությունը թևակոխում է իր զարգացման վերջին ուշմիջնադարյան շրջանը: Թարգմանական գործի զգալի աշխուժացումը, որ նկատվում է XVII — XVIII դարերում, պայմանավորված էր հայկական գաղթավայրերի աճող կենսունակությամբ, միջագային առևտրի մեջ հայ վաճառականների խաղացած նշանակալից դերով և հայ մշակույթի ընդհանուր վերելքով: Հայ ժողովուրդը Արևելքի ժողովուրդների մեջ թերևս առաջինն էր, որ թարգմանությունների միջոցով հաղորդակից էր դառնում եվրոպական գիտության աշխարհագրության, մաթեմատիկայի, քերականության, բնագիտության նորագույն նվաճումներին: Տպագրական գործի ծավալումը հնարավորություն էր տալիս այդ գիտելիքներն անմիջապես տարածելու գրասեր հասարակության մեջ, որ անշուշտ, նպաստում էր հայ մշակույթի զարգացմանը և ժողովրդի կրթական մակարդակի բարձրացմանը:

XVII դարում հայ թարգմանական գրականության ասպարեզում աչքի ընկնող դեր են կատարել Հովհաննես Անկյուրացին, Ստեփանոս Լեհացին, Ոսկան Երևանցին և Հովհաննես Հոլովը: Առաջինի կողմից հայերեն են թարգմանվել «Լատինական աշխարհացույցը», Պետրոս Ապիանի «Կոսմոգրաֆիան», «Պողոմնոսի աշխարհացույցը», «Աշխարհների պատմությունը», «Մարմնազնություն», «Քարերի մասին» աշխատությունները և այլն: Ստեփանոս Լեհացու թարգմանություններից հիշատակության արժանի են Հովսեփոս Փլաբիոսի «Հրեական պատերազմի պատմությունը», Արիստոտելի «Սետաֆիզիկան», Պրոկղ Դիադոխոսի «Պատճառների գիրքը», Դիոնիսիոս Արեոպագացու չորս երկասիրությունները, որոնք արդեն մեկ անգամ հունարենից հայերեն էին թարգմանվել VIII դարի

	Երբ սկսեց գրել կտես	Մտն սկսեց գրել կտես	Երբ ավարտեց գրել կտես	Մտն ավարտեց գրել կտես	Երբ սկսեց գրել կտես	Մտն սկսեց գրել կտես	Երբ ավարտեց գրել կտես	Մտն ավարտեց գրել կտես	Երբ սկսեց գրել կտես	Մտն սկսեց գրել կտես	Երբ ավարտեց գրել կտես	Մտն ավարտեց գրել կտես
Առաջին և հինգերորդ թերթի «Պատմություն հայկական գրականության»	2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472	24 25 26 27 28 29 30	հուլ օգոս սեպ հոկ նոյե դեկ հուն	ԼՊ ԼՊ ԼԲ ԼԲ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» խմբակերպ	2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480	31 32 33 34 35 36 37 38	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» կրթական	2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488	39 40 41 42 43 44 45 46	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» հարցազրույց	2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496	47 48 49 50 51 52 53 54	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» հարցազրույց	2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504	55 56 57 58 59 60 61 62	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» հարցազրույց	2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512	63 64 65 66 67 68 69 70	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» հարցազրույց	2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520	71 72 73 74 75 76 77 78	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» հարցազրույց	2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528	79 80 81 82 83 84 85 86	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» հարցազրույց	2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536	87 88 89 90 91 92 93 94	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն
«Պատմություն հայկական գրականության» հարցազրույց	2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544	95 96 97 98 99 100 101 102	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ ԼԵ	մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ մայ	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն	հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն հուն

Մի էջ Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից
Մատենադարան, ձեռ. 1904 (XIII դ.)

սկզբում Ստեփանոս Սյունեցու ձեռքով, ինչպես նաև «Հայելի վարուց» ժողովածուն: Ուշագրավ է, որ ի տարբերություն Ստեփանոս Լեհացու մյուս թարգմանությունների, որոնք կատարվել են լատիներենից, «Հայելի վարուց» ժողովածուն հայերեն է թարգմանվել լեհերեն բնագրից: Ոսկան Երևանցին լատիներենից հայերեն է թարգմանել «Քերականության արվեստ», «Տրամաբանության տարերք» աշխատությունները, մի փիլիսոփայական բառարան, ինչպես նաև աստվածաշնչական որոշ գրքեր՝ Աստվածաշնչի 1666 թվականի իր ձեռնարկած հրատարակությունն ամբողջացնելու համար: Հովհաննես Հոլովի կարևոր թարգմանություններն են «Դավթի հոգեմվագ սաղմոսների պարզաբանություն», «Հոգևոր պարտեզ», «Զորությունների նորագույն ծաղիկ», Թովմա Կեմպացու «Քրիստոսին հետևելու մասին», Ժան - Բատիստ Բորտայի «Բնագնության գիրք» աշխատությունները: Նրան է վերագրվում նաև 1675 թվականին Մարսելի Ոսկանյան տպարանում հրատարակված «Համարողության արհեստ» գրքի թարգմանությունը: Որոշ առումով թարգմանություններ, ավելի ճիշտ փոխադրություններ պետք է համարել նաև XVII դարի վերջում Ամստերդամում գործող Կանանդեցիների տպարանի հրատարակած գրքերի զգալի մասը:

XVIII դարում թարգմանական գործը կենտրոնանում է հիմնականում երկու քաղաքներում՝ Վենետիկում, որտեղ գրական մշակութային բուռն գործունեություն են ծավալում Մխիթարյան հայրերը, և Պոլսում, որտեղ կրթական - լուսավորական լայն ծրագրեր են իրագործվում ինչպես կաթոլիկ հայերի միջավայրում, այնպես և Հայոց պատրիարքարանի հովանու ներքո: Դարավերջին բազմաթիվ թարգմանական հուշարձաններ են հրատարակվում նաև հայ տպագրության մյուս կենտրոններում՝ Տրիեստում, Մադրասում, Պետերբուրգում և Նոր Նախիջևանում: XVIII դարի թարգմանիչներից արժանի են հիշատակության Մխիթար Սեբաս-

տացին, Պետրոս Թիֆլիսեցին, Հովնան Թոխաթեցին, Պետրոս Մուհուպյանը, Աթանաս Մերասյանը, Դուկաս Խարբերդացին, Վրթանես Ասկերյանը, Մարգար Շահրիմանյանը և ուրիշներ: Հայ հնատիպ գրքի ցանկացած մատենագիտություն կարող է որոշակի պատկերացում տալ նշված և այլ թարգմանիչների ծավալած գրական գործունեության մասին, ոչստի ավելորդ է այստեղ մեկառմեկ թվարկել նրանց հրատարակած բազմաթիվ թարգմանական հուշարձանները: Անհրաժեշտ է նշել միայն, որ XVII և մանավանդ XVIII դարում գիտա - գործնական գրականության կողքին մեծ տեղ են զբաղեցնում կրոնա - դավանաբանական բնույթի հայերեն թարգմանությունները, որոնք կատարվում էին եվրոպացի քարոզիչների կամ կաթոլիկացած հայերի կողմից՝ հայ հասարակության մեջ կաթոլիկական գաղափարներ տարածելու նպատակով:

Թարգմանական գրականության ծաղկման նշված հինգ շրջաններից յուրաքանչյուրն, ինչպես տեսանք, որոշակի հետք է թողել հայ մատենագրության պատմության մեջ, այս կամ այն չափով պայմանավորելով նրա զարգացման ընթացքը և բազմակողմանիորեն հարստացնելով հայ ընթերցողի գիտելիքների պաշարը:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

Հայտնի է, որ հայոց եկեղեցին սրբացրել է թարգմանիչներին, ամեն տարվա հոկտեմբեր ամսին նշելով նրանց հիշատակի օրը, որը վաղուց ի վեր վերածվել է համազգային տոնի: Նախորդ շարադրանքից դժվար չէ կռահել, թե ինչ հսկայական վաստակի շնորհիվ են նրանք արժանացել այդպիսի պատվի: Միջնադարում, ըստ երևույթին, միանգամայն գիտակցված է եղել այն փաստը, որ մանավանդ V դարի թարգմանիչները մշակութային ծառայու-

թյունից բացի և դրանից ավելի վճռական դեր են կատարել հայոց եկեղեցու ինքնուրույնության ապահովման և հայ ժողովրդի ազգային դեմքի պահպանման գործում: Հիրավի, եթե հայ ժողովրդի հոգևոր առաջնորդները չստեղծեին հայոց գիրը և դրա շնորհիվ չթարգմանեին Աստվածաշունչն ու անհրաժեշտ ծիսական գրականությունը, ապա եկեղեցին ստիպված պետք է լիներ իր արարողություններն իրականացնել օտար լեզուներով՝ հունարենով կամ ասորերենով, ինչպես վարվում էր IV դարում: Իսկ դա արդեն նոր պայմաններում, երբ հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր պետականությունը, կարող էր մահացու վտանգ դառնալ նրա ազգային ինքնուրույնության պահպանման ճանապարհին: Գրերի գյուտով, Աստվածաշնչի թարգմանությամբ ու հայալեզու եկեղեցական արարողությամբ հող նախապատրաստվեց ազգային մշակույթի ստեղծման և հետագա դարերի ճակատագրական ալեկոծություններին դիմագրավելու համար:

Թարգմանիչների դասը հայոց եկեղեցում առաջացել է դեռևս գրերի գյուտից առաջ, հավանաբար IV դարի սկզբներին, Հայաստանի քրիստոնեացումից անմիջապես հետո: Նրանց պարտականությունն էր հունարեն և ասորերեն լեզուներով կատարվող եկեղեցական արարողությունները բանավոր կերպով թարգմանել հայերենի և մատուցել ժողովրդին: Այդպիսի թարգմանությունը, բնականաբար, ոչ թե բնագրի ճշգրիտ վերարտադրության, այլ նրա բացատրության, մեկնության բնույթ պիտի կրեր: Ուստի զարմանալի չէ, որ հայ մատենագրության մեջ թարգմանիչ և թարգմանել բառերը հաճախ գործածվել են նաև մեկնիչ և մեկնել իմաստներով:

Հայոց գրերի գյուտից հետո թարգմանիչների եկեղեցական դասը կորցնում է իր երբեմնի նշանակությունը և վերակառուցվում նոր պայմանների համեմատ: Նախկին թարգմանիչները հեշտությամբ փոխում են իրենց աշխատանքի եղանակը և անցնում գը-

րավոր թարգմանության: Պատրաստի թարգմանիչների գոյությունը հնարավորություն է տալիս գրերի գյուտից անմիջապես հետո ձեռնարկել թարգմանական լայն ծրագրերի իրականացմանը: Մաշտոցն ու Սահակն այդ նպատակով իրենց աշակերտներից մի քանիսին ուղարկում են ժամանակի հունական և ասորական մշակույթի նշանավոր կենտրոնները՝ Եդեսիա, Կոստանդնուպոլիս և Ալեքսանդրիա: Ահա, օրինակ, ինչպես է Կորյունը նկարագրում երկու բազմաշան թարգմանիչների առաքելությունը դեպի Եդեսիա և Բյուզանդիոն. «Պատահեց դարձյալ, — գրում է նա, — որ նրանք [Մաշտոցն ու Սահակը] իրենց աշակերտներից երկու եղբայրների՝ Հովսեփին, որ վերևում հիշեցինք, և մի ուրիշին՝ Եզնիկ անունով, որ Այրարատյան գավառի Կողբ գյուղից էր, ուղարկեցին Ասորոց կողմերը, Եդեսիա քաղաքը, որպեսզի նրանց սուրբ հայրերի ավանդությունները ասորերեն լեզվից հայերենի դարձնեն ու գրեն: Իսկ թարգմանիչները հասան այնտեղ, ուր ուղարկվեցին, և նրանց պատվերը կատարելով ուղարկեցին պատվական հայրերին, [իսկ իրենք] անցան, գնացին հունական կողմերը, ուր և ուսանելով ու հմտանալով կարգվեցին հելլենական լեզվից թարգմանիչներ»: Բյուզանդիոնում նրանց են միանում ևս երկու թարգմանիչներ՝ ինքը՝ Կորյունը և մի ուրիշը՝ Ղևոնդ անունով: Կատարելով իրենց հանձնարարված գործը, այս չորս թարգմանիչները, վերցրած իրենց թարգմանություններն ու մի շարք հունարեն բնագրեր, վերադառնում են Հայաստան և շարունակում թարգմանական գործունեությունը:

Թարգմանական նպատակով իրագործվող այս ուղևորությունները թելադրված էին մի շարք անհրաժեշտ հանգամանքներով: Ասորական և հունական հոգևոր կենտրոնների հարուստ գրադարանները հնարավորություն էին տալիս միանգամից և ծրագրված կերպով թարգմանել համեմատաբար շատ գրական հուշարձաններ:

Մանավանդ որ դա նյութական ծախսերի և ժամանակի խնայողության տեսակետից ավելի ձեռնտու էր, քան պատվիրել կամ ընդօրինակել օտար բնագրերի թանկարժեք մագաղաթյա ձեռագրեր, դրանք բերել Հայաստան և ապա միայն իրագործել նրանց թարգմանությունը: Այս դեպքում թարգմանիչները կգրկվեին նաև մի եական օժանդակությունից, որը մեր կարծիքով կարևոր դեր է խաղացել հնագույն հայկական թարգմանությունների բարձր մակարդակը ապահովելու գործում: Հայտնի է, որ միջնադարում գոյություն չունեին երկլեզվյան այնպիսի բառարաններ, առանց որոնց այսօր դժվար է պատկերացնել ժամանակակից մշակութային փոխըմբռնումը: Ուստի, հայ թարգմանիչները որքան էլ լավ տիրապետեին հունարեն կամ ասորերեն լեզուներին, միևնույն է, թարգմանության ընթացքում հաճախ պետք է կանգնեին անլուծելի դժվարությունների առաջ՝ օտարալեզու բնագրերի խրթին արտահայտությունների, երկիմաստ կամ անհասկանալի բառերի վերարտադրման տեսակետից: Այս դժվարությունները հաղթահարելու միակ միջոցը կենդանի բառարանների՝ հույն և ասորի վարդապետների օգնությունն էր, որը, բնականաբար, կարելի էր ստանալ նրանց միջավայրում: Ուստի զարմանալի չէ, որ եզնիկի, Հովսեփի, Կորյունի ու Ղևոնդի ուղևորությունից հետո, V դարում կազմակերպվում է թարգմանիչների ևս մի երթ, այս անգամ արդեն դեպի Ալեքսանդրիա, որի մասնակիցների թվում է գտնվում նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին: Հավանաբար, թարգմանական գործունեության նույն եղանակով են աշխատել նաև հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրենց կրթությունն ստացել են Կոստանդնուպոլսում, Աթենքում, Անտիոքում ու Ալեքսանդրիայում և այդ քաղաքներում էլ, ըստ երևույթին, իրագործել են իրենց թարգմանությունները:

Թարգմանական գրականության ծաղկման հաջորդ երկու շրջաններում, այսինքն՝ կիլիկյան և միարարական միջավայրում, հայ թարգմանիչների գործունեության մեջ էական փոփոխություն է տեղի ունենում: Ինչպես հայտնի է, Կիլիկիայում հայերի կողքին ապրում էին զգալի թվով հույներ և ասորիներ, որոնցից շատերը ժամանակի ընթացքում տիրապետելով հայերենին, աստիճանաբար ներգրավվում են հայոց մշակութային կյանքի մեջ: Դրանով հնարավորություն է ստեղծվում թարգմանական գործի ծանրության մի մասը դնել հույն և ասորի թարգմանիչների ուսերին: Նրանք սովորաբար կատարում են հունական և ասորական բնագրերի հայերեն բառացի թարգմանությունները, որոնք այնուհետև սըրբագրվում և հղկվում են հայ խմբագիրների կողմից: Ի դեպ, խմբագիրների դերում հիմնականում հանդես են գալիս ժամանակի հայ հոգևոր կյանքի խոշորագույն ներկայացուցիչները՝ Գրիգոր Վկայասերը, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին, Վարդան Արևելցին և ուրիշներ: Հայ և օտար թարգմանիչների այսպիսի համագործակցությունը հավաստված է բազմաթիվ ձեռագիր հիշատակարաններով: Այսպես, օրինակ, Սարգիս զորավարի վկայաբանության հիշատակարանում նշված է. «Սույն ճառը ասորերենից հայերեն է թարգմանվել ասորի կրոնավոր Միքայել քահանայի ձեռքով, և հնարավորին չափով հարմարեցվել է մեր լեզվին Ներսես եպիսկոպոսի՝ Հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսի եղբոր խմբագրությամբ, հայոց ՈՒ (1158) թվականին»: Իսկ XIII դարի պատմագիր Վարդան Արևելցին Միքայել Ասորու «ժամանակագրության» հայերեն թարգմանության հիշատակարանում հաղորդում է հետևյալը. «Աստծու մշտնջենավոր որդու գալստյան 1248 և Հայոց թըվականության ՈՂԷ (1248) տարում այս գիրքը ասորերենից հայերեն թարգմանվեց. . . սրբանունդ քահանա Իշոխի կողմից, որը տիրապետում էր բժշկական արվեստի հմտությանը, և որին Հիսուսը

պիտի հատուցի իր վաստակի փոխարեն: Այլ և ես՝ տառապած հոգի վարդան վարդապետս, որ իմ կարողության չափով ջանք թափեցի այս գրքի վրա, իրավունք ունեմ հավատալու և հուսալու Աստծու գթությանը», և այլն:

Նույն եղանակով են կատարվել նաև միարարական միջավայրի թարգմանությունները: Հայաստանում գործող եվրոպացի միսիոներները, բնականաբար, այնքան լավ չէին տիրապետում հայերենին, որպեսզի կարողանային պատշաճ մակարդակի թարգմանություններ կատարել լատիներենից: Եվ այս խնդրում նրանց մեծ օգնություն են ցույց տալիս հայ միարար վարդապետները: Ծործորի հայ - ֆրանցիսկյան միաբանությունում համատեղ աշխատանքով մի շարք թարգմանություններ են իրագործում եվրոպացի միսիոներ Ֆրա Պոնցիուսը և հայ վարդապետ Իսրայելը: Իսկ Քոնսյանի միարարական կենտրոնում այդ բնագավառում բեղմնավոր գործունեություն են ծավալում մի կողմից դոմինիկյան միաբաններ Բարթոլոմեոս Մարաղացին և Պետրոս Արագոնացին, մյուս կողմից հայ վարդապետներ Հովհաննես Քոնեցին և Հակոբ Քոնեցին: Ի դեպ, Հովհաննես Քոնեցու և Բարթոլոմեոսի համագործակցության ըսկզբնական շրջանում, երբ վերջինս գտնվում էր Մարաղայում և դեռևս չէր տիրապետում հայերենին, հարկ է լինում դիմել նույնիսկ պարսիկ թարգմանչի միջնորդությանը: Այդ ճանապարհով են հայերեն թարգմանվել, օրինակ, Թովմա Աքվինացու «Եկեղեցու խորհուրդների մասին» աշխատությունը և մի շարք այլ բնագրեր: Կիլիկյան շրջանի թարգմանիչների նման, միարարական միջավայրի թարգմանիչները նույնպես համատեղ գրական աշխատանքի մասին տեղեկություններ են թողել իրենց թարգմանություններին կցված հիշատակարաններում: Այսպես, Պետրոս Արագոնացու և Հակոբ Քոնեցու թարգմանած «Ընդդեմ հերետիկոսների» աշխատությանը կցված է հետևյալ տեղեկությունը. «Թարգմանված է

Քոնսյանի վանքում Ֆրա Պետրոսի ձեռքով և Ֆրա Հակոբոսի միջնորդությամբ»:

Տարբեր ազգերի թարգմանիչների համագործակցության այս երևույթը, սակայն, չպետք է համարել հայկական մշակույթի առանձնահատկությունը, քանի որ այն դրսևորվել է նաև ուրիշ ժողովուրդների հոգևոր կյանքում: Այսպես, XII դարում արաբական փիլիսոփայական և բնագիտական երկերի թարգմանության ուղղությամբ Իսպանիայում ծավալված գրական լայն գործունեությունն իրականացրել են տեղի արաբալեզու (հիմնականում հրեա) գիտնականները և լատիներենին տիրապետող եվրոպացի վարդապետները, պարարտ հող նախապատրաստելով եվրոպայում փիլիսոփայության և գիտության հետագա զարգացման համար:

Ինչպես կարելի էր նկատել, XI — XIV դարերի հայկական թարգմանությունների հանգամանքների վրա բավական լույս են սփռում նրանց կցված համառոտ կամ ընդարձակ հիշատակարանները, որոնցից, դժբախտաբար, զուրկ են հնագույն շրջանի թարգմանությունները: Հիշատակարանները ոչ միայն կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում թարգմանության նախօրինակի և ժամանակի, թարգմանիչների անձնավորության և ազգության մասին, այլև երբեմն պարզում են թարգմանության ընթացքում ծագած դժվարություններն ու դրանց հաղթահարման ուղղությամբ թափված ջանքերը: XI — XII դարերի թարգմանությունների հիշատակարաններից և ժամանակակիցների վկայություններից մասնավորապես մեր առջև է հանում անխոնջ թարգմանիչ Գրիգոր Վկայասերի ցայտուն կերպարը, որի թարգմանական գործունեությունը հետևյալ խոսքերով է գնահատված XIII դարի մի աղբյուրում. «Նա նորից լուսավորեց ու պայծառացրեց հայոց եկեղեցին սուրբ Լուսավորչի և Սահակ ու Մեսրոպ սուրբ թարգմանիչների նման, քանզի թարգմանության շնորհք ունենալով, միշտ քննում էր բոլոր ազգերի գրք-

քերը, և պիտանիները, որոնք պակասում էին մեր լեզվում, ջանասիրաբար թարգմանում էր անձամբ կամ այլ հմուտ մարդկանց օգնությամբ»:

XIII դարի մի այլ աղբյուր՝ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմությունը», Գրիգոր Վկայասերին անվանելով «իմաստուն և առաքինի մարդ», ավելացնում է. «Այս սքանչելի հայրապետը թարգմանել է վկայաբանական և ներբողական բազմաթիվ ճառեր հունարենից և ասորերենից»: Նրա թարգմանական գործունեությունն արձագանք է գտել նաև հայ միջնադարյան բանաստեղծության մեջ, ինչպես օրինակ, Ներսես Շնորհալու «Վիպասանություն» պոեմում:

Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երևեալ,
Զգիրս բազումս թարգմանեալ,
Առ ի յունաց և յասորոց
Ճառս սրբոց վերաբերեալ...

Գրիգոր Վկայասերի ծավալած բուռն թարգմանական գործունեության պերճախոս վկայությունն է նրա կյանքի հետևյալ դրվագը, որ նկարագրված է Ներսես Շնորհալու վարքում: Պաշտոնական այցով ժամանելով Կոստանդնուպոլիս, Գրիգորն օգտվում է առիթից և բյուզանդական կայսրից ու մայրաքաղաքի պատրիարքից թույլտվություն խնդրում որոշ ժամանակ մնալ քաղաքում և ուսումնասիրել այնտեղի ձեռագիր մատյանները: Կայսրը և պատրիարքը ոչ միայն տալիս են անխտիր բոլոր ձեռագրերից օգտվելու թույլտվությունը, այլև արքունիքի վրա են վերցնում Հայոց կաթողիկոսի և նրա ուղեկիցների ապրուստի հոգսը: Գրիգորը փութով լծվում է գործի և կարճ ժամանակի ընթացքում հունարենից հայերեն է թարգմանում բազմաթիվ վարքեր ու վկայաբանություններ, կրոնական տոներին նվիրված ներբողական ճառեր, եկեղեցու հայերի

մի շարք գրվածքներ և այլն: Այդ թարգմանությունները նա տալիս է իր հետ եղող հմուտ և իմաստուն գրիչներին ու խմբագիրներին, որոնք անմիջապես դրանք խմբագրում են հայոց լեզվի կանոնների և ճարտասանական արվեստի պահանջների համեմատ: Երբ Գրիգորը ն իրազործում է իր ծրագիրը, կասկածում է, որ հույները կարող են արգելել թարգմանված մատյանների դուրսբերումը մայրաքաղաքից, ուստի թարգմանություններով բեռնված իր ուղեկիցներին գաղտնի կերպով նավ է նստեցնում և ճանապարհում դեպի Պաղեստին: Մի քանի օրից նա հանգիստ հրաժեշտ է տալիս կայսրին և հետևում նրանց: Ինչպես տեսնում ենք, հանուն թարգմանված մատյանների փրկության, Գրիգոր Վկայասերը, անշուշտ կասկածի որոշ հիմք ունենալով, ստիպված է լինում նույնիսկ խորամանկության դիմել:

Եվ ոչ միայն Գրիգոր Վկայասերը, այլև ուրիշ հայ թարգմանիչներ իրենց գրական աշխատանքում հաճախ հանդիպել են բազմաթիվ դժվարությունների և մեծ ձիգերով կարողացել են հաղթահարել դրանք: Ահա թե ինչպես է Արթթաս Կեսարացու «Հովհաննու Հայտնության մեկնության» հայերեն բնագրի հիշատակարանում Ներսես Լամբրոնացին նկարագրում այդ հուշարձանի թարգմանության ուղղությամբ իր թափած առեղի ջանքերն ու տքնաջան պրպտումները. «Ընթերցելով Հովհաննու Հայտնությունը, — գրում է նա, — ես տազնապում էի իմ հոգում, քանի որ չգիտեի սքանչելի խոսքերի վերլուծությունը, և այսուայստեղ փնտրելով նրա մեկնությունը մեր լեզվով չգտա: Դրանից հետո ինձ վիճակվեց գնալ մեծն Անտիոք և մտքումս բորբոքված այս տենչանքով շքրջել այնտեղի հունական ու ֆրանկական վանքերում: Եվ փնտրելով, այդ քաղաքի սուրբ Պողոս հռչակավոր վանքի գրքերի մեջ գտա երկու մեկնիչների կազմած Հայտնության մեկնությունը լոմբարդական բարբառով ու գրով, որ գործածում են ֆրանկները: Եվ փա-

րապես Անատոլիայի, Լեհաստանի և Ղրիմի քաղաքների հայ բնակչության մի զգալի մասը մոռացել էր իր մայրենի լեզուն և առօրյա գործունեության մեջ օգտվում էր թուրքերենից կամ ղփչաղերենից: Այդ պատճառով հայ ժողովրդի հոգևոր առաջնորդները նշված գաղթավայրերի հայ բնակչությանն օտարացումից փրկելու համար ստիպված էին հայերենից թուրքերենի ու ղփչաղերենի թարգմանել անհրաժեշտ կրոնական և աշխարհիկ գրվածքները, առանց որոնց անհնար էր հայկական գաղթօջախների ազգային - հոգևոր կյանքի գոյությունը: Այդպիսով ժամանակի ընթացքում ստեղծվում է հայկական տառերով գրառված թուրքերեն և ղփչաղերեն մի հըսկայական գրականություն, որը դառնում է հայ մշակույթի անքակտելի մի բնագավառը: Ընդ որում, թուրքերեն և ղփչաղերեն են թարգմանվում ոչ միայն բուն հայկական գրականության հուշարձանները, այլև նրանք, որոնք դարերի ընթացքում հայերեն էին թարգմանվել այլևայլ լեզուներից և դարձել հայկական մատենագրության էական տարրերից մեկը: Բացի հայատառ թուրքերեն և ղփչաղերեն գրականությունից, հայկական ձեռագրերում հանդիպում են նաև ոչ մեծ թվով հայատառ լատիներեն, պարսկերեն, արաբերեն, հունարեն, ասորերեն, ռուսերեն, լեհերեն և հունգարերեն բնագրեր: Մյուս կողմից, պատահում են նաև հատուկենտ հայերեն բնագրեր, գրի առնված արաբական, հունական և ասորական տառերով:

XVIII — XIX դարերում Եվրոպայում մեծ հետաքրքրություն է առաջանում արևելյան ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի մշակույթի նկատմամբ: Հայազգի և օտար հայագետների ջանքերով լատիներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, անգլերեն, ռուսերեն, գերմաներեն՝ են թարգմանվում հայկական մատենագրության կարևորագույն հուշարձանները՝ Մովսես Խորենացու, Ազաթանզեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Սեբեոսի, Հովհան

Մամիկոնյանի, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Արիստակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ուռհայեցու «Պատմությունները», Հովհան Մանդակունու և Հովհաննես Օձնեցու ճառերն ու դավանաբանական գրվածքները, Ներսես Շնորհալու թղթերն ու չափածո քերթվածքները և այլն: Սակայն այս թարգմանություններն իրենց բնույթով արմատապես տարբերվում են միջնադարյան թարգմանություններից, քանի որ հետապնդում են զուտ ճանաչողական և գիտական նպատակներ:

ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐ

Հնագույն և միջնադարյան հայերեն թարգմանությունների նըշանակությունը չի սահմանափակվում միայն հայագիտական նկատառումներով. նրանք մեծ արժեք են ներկայացնում նաև համաշխարհային մշակույթի ուսումնասիրման տեսակետից, որովհետև հունական և ասորական գրականության շատ հուշարձաններ, որոնց սկզբնագրերը կորած են, պահպանվել և ժամանակակից քաղաքակրթության սեփականությունն են դարձել բացառապես այդ թարգմանությունների շնորհիվ:

Այս առումով առաջին հերթին պետք է հիշատակել Եվսեբիոս Կեսարացու (մահ. 339թ.) երկու մասից բաղկացած «Ժամանակագրությունը (Քրոնիկոնը)», որը մեզ է հասել V դարի հայերեն թարգմանությամբ: Այն ընդգրկում է մի հսկայական ժամանակաշրջան՝ մարդկության նախապատմությունից մինչև մեր թվականության IV դարի սկիզբը, հաջորդաբար շարադրելով Ասորեստանի, Բաբելոնի, Եգիպտոսի, Հրեից, Մարաց և Պարսից թագավորություն-

ների, Մակեդոնական, Սելևկյան և Պտղոմեական հարստությունների, Հռոմեական կայսրության և մի շարք այլ քաղաքական միավորումների ու պետությունների ժամանակաբանությունը: Երկի առաջին մասը («Ժամանակագրութիւն պատմական») իրենից ներկայացնում է դեպքերի պատմողական շարադրանքը, իսկ երկրորդը («Քրոնիկոն կանոն»), որը հայտնի է նաև Հերոնիմոսի կատարած լատիներեն թարգմանությամբ, նույն դեպքերի համաժամանակյա ցանկը: Եվսեբիոսի «Ժամանակագրությունը» արդի գիտության համար մեծ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն որպես IV դարի պատմագիտական մտքի ուշագրավ հուշարձան, այլև այն պատճառով, որ նրա մեջբերումների շնորհիվ մեզ են հասել հին աշխարհի մի շարք նշանավոր հեղինակների՝ Բերոսոսի, Աղեքսանդր Բազմավեպի և այլոց պատմական երկասիրությունների որոշ մասունքները: «Ժամանակագրության» հայերեն քննական բընագիրը հանդիպադիր լատիներեն թարգմանությամբ և հետագա հույն հեղինակների մոտ պահպանված հատվածների ընդգրկմամբ հրատարակել է Մկրտիչ Ավգերյանը 1818 թվականին: Հետաքրքիր է նշել, որ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնի» հայերեն բնագիրը երջանիկ պատահականությամբ մեզ է հասել ընդամենը մեկ ձեռագիր ընդօրինակությամբ, որն այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Եթե կորած լիներ նաև նշված միակ ձեռագիրը, ապա այդ թանկարժեք պատմագրական հուշարձանն այսօր անհայտ պետք է մնար: V դարի 20-ական թվականներին, Մաշտոցի պատվերով ասորերենից հայերեն է թարգմանվել նաև Եվսեբիոս Կեսարացու մի այլ աշխատությունը՝ «Եկեղեցական պատմությունը», որը նույնպես կարևոր գիտական արժեք է ներկայացնում, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ նրա ասորական բնագրից ընդարձակ հատվածներ են պակասում, և այդ բացը լրացվում է հայերեն թարգմանության շնորհիվ:

Հայ թարգմանական գրականության նշանավոր հուշարձաններից է նաև Իրենեոս Լուգդոնացու (մահ. մոտ. 203թ.) «Ցույցք առաքելական քարոզության» աշխատությունը, որը հայտնաբերվել է մեր դարասկզբին և լույս տեսել 1907 թվականին, գիտական աշխարհի կողմից գնահատվելով որպես տարվա կարևորագույն գյուտը հայրաբանական գրականության բնագավառում: Նման բացառիկ գնահատությունը բացատրվում է նրանով, որ Իրենեոսի ինչպես այս, այնպես և մյուս հայտնի աշխատության «Ընդդեմ հերձվածների» երկի հունարեն բնագրերը կորած են: Վերջինս, որ բաղկացած է հինգ գրքերից, պահպանվել է հնագույն լատիներեն թարգմանությամբ: «Ընդդեմ հերձվածների» աշխատության հայերեն թարգմանությունից մեզ են հասել միայն չորրորդ և հինգերորդ գրքերը, որոնք նույնպես կարևոր նշանակություն ունեն Իրենեոսի գրական ժառանգության ուսումնասիրման համար: Վերջերս ֆրանսիացի հայագետ Շառլ Ռնուն հայկական մի ձեռագրում հայտնաբերեց և հրատարակեց Իրենեոսի նշված գործերից կազմված մի ընդարձակ քաղվածաշար, որտեղ բազմաթիվ բնագրական մեջբերումներ կան նաև «Ընդդեմ հերձվածների» երկի առաջին երեք գրքերից: Դա ցույց է տալիս, որ ժամանակին այդ երկը նույնպես հայերեն է թարգմանվել ամբողջությամբ: Իրենեոսի աշխատությունների հայերեն բնագրերը իրենց ներկայացրած գիտական մեծ արժեքի շնորհիվ թարգմանվել և հրատարակվել են եվրոպական մի շարք լեզուներով՝ գերմաներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, անգլերեն և այլն:

Միայն հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ է պահպանվել նաև առաջին դարի նշանավոր իմաստասեր և աստվածաբան Փիլոն Եբրայեցու կամ Աղեքսանդրացու գրական ժառանգության զգալի մասը: Բավական է նշել, որ Փիլոնի հայերենով հայտնի տասնհինգ երկերից ութի հունարեն սկզբնագրերը կորած են: Դրանք են՝ Մըն-

դոց և Ելից գրքերի մեկնությունները, նախախնամությանը նվիրված երկու ճառերը, ինչպես նաև «Կենդանիների մասին», «Սամփսոնի մասին», «Հովնանի մասին» և «Աստծո մասին» քարոզները: Թեև վերջին երեք աշխատությունների վավերականությունը բանասիրության կողմից կասկածի տակ է առնված, այդուհանդերձ, հետազոտողների կարծիքով դրանք մեծ հատաքրքրություն են ներկայացնում որպես հունա-եբրայական միջավայրի ուշագրավ գրական արտադրանքներ: Փիլոնի երկերի հայերեն բնագրերի շարքում իրենց կարևորությամբ առանձնանում են Ծննդոց և Ելից գրքերի մեկնությունները, և այդ պատճառով էլ նրանք արժանացել են լատիներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն թարգմանությունների:

Հայ թարգմանական գրականության մեջ Աստվածաշնչից հետո իր ծավալով և ձեռագրական ընդօրինակությունների թվով առաջին տեղն զբաղեցնում է բյուզանդացի մատենագիր Հովհան Ոսկեբերանի (մահ. 407թ.) գրական ժառանգությունը, որի մի կարևոր մասը նույնպես հայտնի է միայն հայերեն բնագրով: Հայրաբանական գրականության նորագույն մատենագիտություններից մեկում նշված է Հովհան Ոսկեբերանին պատկանող կամ նրան վերագրված այդպիսի քառասուներեք գործ, որոնց մեծ մասը դեռևս անտիպ է: Առայժմ հրատարակված են միայն նրանցից տասներեքը: Ոսկեբերանի հայերեն թարգմանությունների շարքում գիտական շրջանակների ուշադրությանն է արժանացել հատկապես Եսայու գրքի մեկնությունը, որի հունարեն նախօրինակից պահպանվել են միայն առաջին ութ գլուխները, իսկ մնացած 56 գլուխների միակ վկայությունը հանդիսանում է հայերեն բնագիրը: Ոսկեբերանի մեկնության հայերեն բնագիրն անցյալ դարի վերջերին թարգմանվել է լատիներենի և մտել գիտական շրջանառության մեջ:

Հայերեն թարգմանության շնորհիվ փրկվել է նաև բյուզանդական մեկնողական գրականության մի այլ նշանավոր հուշարձան

Իսիքիոս Երուսաղեմացու (մահ. 450թ. հետո) «Հորի մեկնություններ»: Ըստ պահպանված տեղեկությունների՝ Իսիքիոսը մեկնություններ է գրել աստվածաշնչական բոլոր գրքերի վերաբերյալ, որոնցից, սակայն, քչերն են մեզ հասել: «Հորի մեկնության» հայերեն բնագիրը հրատարակվել է մի թերի ձեռագրի հիման վրա, սակայն Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվում են Իսիքիոսի երկի ավելի ամբողջական ընդօրինակություններ, որոնց համեմատությամբ ներկայումս պատրաստվում է հայերեն բնագրի մի նոր, քննական հրատարակություն: Վերջերս հայտնաբերվեց նաև Իսիքիոս Երուսաղեմացու «Սուրբ Հովհաննեսի մասին» ձառի հայերեն թարգմանությունը, որի հունական սկզբնագիրը նույնպես չի պահպանվել:

Առայժմ չի հայտնաբերված նաև Տիմոթեոս Կուզի (մահ. 477թ.) «Հակաճառություն Քաղկեդոնի ժողովի սահմանումների դեմ» աշխատության հունարեն նախօրինակը: V դարի ներքրիստոնեական դավանաբանական պայքարի այս թանկարժեք հուշարձանը մեզ է հասել հայերեն և ասորերեն թարգմանությունների շնորհիվ: Սակայն բելգիացի բանասեր Ժ. Լըբոնը, համեմատելով հայերեն և ասորերեն բնագրերը, հանգել է այն եզրակացության, որ վերջինս հանդիսանում է Տիմոթեոսի երկի փոփոխված և համառոտված տարբերակը, մինչդեռ հայերեն թարգմանության մեջ այն պահպանվել է ամբողջությամբ և նախնական տեսքով: Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառությունը» զգալի ազդեցություն է ունեցել հայ դավանաբանական գրականության վրա: VII դարի սկզբում Կոմիտաս կաթողիկոսը նրա նմանողությամբ կազմել է «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուն, իսկ XIII դարում Վարդան Այգեկցին «Արմատ հաւատոյ» ժողովածուն: Հակաքաղկեդոնական բնույթի այս երկասիրությունները կարևոր դեր են խաղացել հայոց եկեղեցու անկախության և հայ ժողովրդի ազգային ինքնուրույնության համար մղված պայքարում:

Հայկական թարգմանությունները որոշ նպաստ են բերում նաև հայրաբանական գրականության մյուս ակնավոր ներկայացուցիչների՝ Աթանաս Աղեքսանդրացու (295 — 373թթ.), Սեբերիանոս Գաբաղացու (մահ. 408թ. հետո), Եվսեբիոս Եմեսացու (մահ. մոտ 359թ.) և ուրիշների ստեղծագործական ժառանգության ամբողջացման գործում: Բավական է նշել, որ միայն հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ են պահպանվել Աթանաս Աղեքսանդրացու տասնմեկ, Սեբերիանոս Գաբաղացու տաս և Եվսեբիոս Եմեսացու ինը գրվածքները: Կարևոր է հատկապես Եվսեբիոս Եմեսացու «Ութամատյանի մեկնության» նորերս լույս ընծայված հայերեն թարգմանությունը, որը մեզ է հասել համարյա ամբողջությամբ, մինչդեռ մեկնության հունարեն բնագրից միայն առանձին հատվածներ են պահպանվել միջնադարյան քաղվածաշարերում: Կարելի է նշել նաև Արիստիդես Աթենացու, Բարսեղ Կեսարացու, Եվագրոս Պոնտացու, Եվթաղ Սարկավագի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Հիպոլիտոս Բոստրացու, Անթիպատրոս Բոստրացու և եկեղեցական այլ հեղինակների առանձին երկերի հայերեն թարգմանություններ, որոնց հունարեն սկզբնագրերը նույնպես կորած են:

Հայրաբանական գրականության ուսումնասիրման բնագավառում ամենամեծ ավանդը, սակայն, մուծում են Եփրեմ Ասորու (մահ. 373թ.) երկերի հնագույն հայերեն թարգմանությունները, որոնցից շատերի ասորական սկզբնագրերը մեզ չեն հասել: Դրանք են «51 կցուրդների ժողովածուն», «Նիկոմիդիայի 16 ողբերը», «Պողոսի թղթերի մեկնությունը», «Տատիանոսի Համաբարբառի (Դիատեսարոն) մեկնության» զգալի մասը, Ծննդոց, Ելից, Թվոց, Ղեկտացվոց, Երկրորդ Օրինաց, Հետուի, Դատավորաց, Թագավորությանց և Մնացորդաց գրքերի համառոտ մեկնությունները, Հոբի և Գործք Առաքելոց գրքերի մեկնությունների հատակոտորները, ինչպես նաև մի շարք ճառեր, աղոթքներ և խրատներ: Սկսած

1836 թվականից, Եփրեմի երկերի հայերեն թարգմանությունների քառահատոր ժողովածուի հրատարակությունից հետո, նշված գրական հուշարձաններն իրենց վրա են գրավել եվրոպական բանասիրության ուշադրությունը: Անցած մեկուկես հարյուրամյակում նրանց շուրջը հսկայական հետազոտական նյութ է կուտակվել, որոշ բնագրեր արժանացել են նոր, քննական հրատարակությունների և թարգմանվել լատիներեն կամ ժամանակակից եվրոպական լեզուներով: Այսպես, «Տատիանոսի Համաբարբառի մեկնությունն» ունեցել է երկու հրատարակություն (1836 և 1953թթ.), երկու անգամ թարգմանվել է լատիներենի (1876 և 1954թթ.) և մեկ անգամ ֆրանսերենի (1966թ.): 1836 թվականի հրատարակության հիման վրա լատիներեն է թարգմանվել նաև «Պողոսի թղթերի մեկնությունը» (1893թ.): Գործք Առաքելոցի մեկնությունից կատարվել են լատիներեն և անգլերեն թարգմանություններ (1926թ.): «Կցուրդների ժողովածուն» հրատարակվել է երեք անգամ (1934, 1957, 1966 թթ.), վերջինը հանդիպադիր լատիներեն թարգմանությամբ: «Նիկոմիդիայի ողբերն» ունեցել են երկու հրատարակություն (1930, 1975թթ.), որոնցից երկրորդը՝ ֆրանսերեն թարգմանության ուղեկցությամբ:

Եփրեմի երկերի հայերեն թարգմանությունների նկատմամբ եղած այսպիսի հետաքրքրությունը բացատրվում է երկու կարևոր հանգամանքով. առաջին՝ Եփրեմը հանդիսանում է արևելյան հայրաբանության մեծագույն հեղինակությունը, որի ուսմունքը ներկայացնում է հունական ազդեցությունից զերծ մնացած բնիկ արամեախոս քրիստոնեության զաղափարախոսությունը. երկրորդ՝ նրա երկերը մեծ նշանակություն ունեն աստվածաշնչական բնագրերի, մասնավորապես Նոր Կտակարանի քննության համար, որովհետև ստեղծված են ավելի վաղ, քան վերջինիս հունարեն և ասորերեն մեզ հասած հնագույն ընդօրինակությունները:

Եփրեմ Ասորու ստեղծագործություններից բացի հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ փրկվել և մեզ են հասել նաև ասորական գրականության մի շարք այլ հուշարձաններ, ինչպես՝ Այիթալա Եդեսացու «Հովվական թուղթը», Ջենոբ Ամդեցու ճառերը, «Վկայք Արևելից» ժողովածուի ներածության մեծ մասը, Մարութա Նփրկերտցու վարքը, Յազղանդուխտի և Բարդիշոյի վկայաբանությունները, Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» առաջաբանը և Նանա Սարկավազի «Հովհաննու մեկնությունը», որը հայերեն է թարգմանվել հավանաբար արաբական բնագրի միջնորդությամբ:

Հայկական թարգմանությունների գիտական նշանակությունը, սակայն, չի սահմանափակվում միայն եկեղեցական գրականության շրջանակներով. հայերենով հայտնի փիլիսոփայական և իրավագիտական երկերի շարքում նույնպես կան այնպիսիները, որոնց սկզբնագրերը մեզ չեն հասել: 1949 թվականին հայերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ Ջենոն Իմաստասերի «Բնության մասին» նորահայտ աշխատությունը, որի հեղինակի հարցն առայժմ բանասիրության մեջ բավարար լուծում չի գտել: Եթե ապացուցվի ուսումնասիրողների այն հավանական ենթադրությունը, որ այդ երկը պատկանում է ստոյիկյան փիլիսոփայական դպրոցի հիմնադիր Ջենոն Կիտիոնացու (մոտ. մ. թ. ա. 336 — 264թթ.) գրչին, ապա հայերեն բնագիրը մեծ նշանակություն կարող է ստանալ վերջինիս աշխարհայացքի և ընդհանրապես ստոյիկյան դպրոցի ուսմունքի լուսաբանման տեսակետից, քանի որ Ջենոնի երկասիրություններին արդի գիտությունն առայժմ ծանոթ է միայն հետագա հույն հեղինակների մոտ պահպանված քաղվածքների միջոցով:

1956 թվականին լույս տեսավ Հերմես Եռամեծին վերագրված «Առ Ասկղեպիոս Սահմանք» աշխատության հայերեն թարգմանությունը, որի հունարեն նախօրինակը ևս կորած է համարվում:

Կրոնա-փիլիսոփայական բնույթի այս գրվածքը, լինելով մեր թվականության III դարում Եգիպտոսում տարածում գտած հերմեսյան գրականության մնացորդներից մեկը, զգալիորեն լրացնում է այդ գրականության մասին եղած գիտական պատկերացումները, որի շնորհիվ արդեն արժանացել է եվրոպական բանասիրության ուշադրությանը: «Առ Ասկղեպիոս Սահմանք» աշխատությունը գիտական նպատակներով հայերենից թարգմանվել ու հրատարակվել է ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

Արդի գիտության համար կարևոր նշանակություն ունի նաև «Անտիոքի ասիզների» հայերեն թարգմանությունը, որն իրագործվել է XIII դարի երկրորդ կեսում Սմբատ Սպարապետի կողմից: Մինչև նրա հայտնաբերումը հայտնի էր միայն Երուսաղեմի օրենսգրքի գոյությունը, թեև ենթադրվում էր, որ Արևելքում հիմնադրված մյուս խաչակրաց պետությունները նույնպես պետք է ունեցած լինեին իրենց օրենսգրքերը: Անտիոքի օրենքների հայերեն բնագիրը, որը հանդիպադիր ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակվեց 1876 թվականին, լիովին արդարացրեց այս ենթադրությունը, լրացուցիչ նյութ մատակարարելով խաչակրաց պետությունների հասարակական կարգի ուսումնասիրման համար: Անտիոքի օրենսգիրքը որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Կիլիկյան հայկական թագավորության պատմության զանազան խնդիրների լուսաբանման տեսակետից, քանի որ Սմբատ Սպարապետի վկայությամբ, այն գործնական կիրառություն է ունեցել նրա սահմաններում:

Բացառված չէ, որ աշխարհասփյուռ հայկական ձեռագրերում, որոնք սպասում են իրենց լիակատար նկարագրությանը, պահպանվում են նաև այլ գիտական աշխարհին դեռևս անծանոթ թարգմանական երկեր: Բոլորովին վերջերս, օրինակ, հայտնաբերվեցին և հրատարակվեցին երկու նոր թարգմանական հուշարձան-

ներ, որոնց սկզբնագրերն առայժմ անհայտ են: Դրանք են՝ Եվտի-
քիոս Կոստանդնուպոլսեցու (մահ. 582թ.) դավանաբանական մի
աշխատությունը և Ֆարաջ Ասորու «Բժշկարան ձիոյ» անասնաբու-
ժական ձեռնարկը:

Հարկ է ավելացնել, սակայն, որ բանասիրական հետազոտու-
թյունների համար մեծ արժեք են ներկայացնում ոչ միայն այն
հայերեն թարգմանությունները, որոնց սկզբնագրերը մեզ չեն հա-
սել, այլև նրանք, որոնք հայտնի են և՛ իրենց սկզբնագրերով,
և՛ նույնիսկ մի քանի այլ թարգմանություններով: Նման դեպքերում
հայերեն թարգմանությունները նպաստում են իրենց նախօրինակ-
ների բնագրական աղավաղումների վերացմանը: Այսպես, օրինակ,
դեռևս անցյալ դարի սկզբում Սեն - Մարտենը, համեմատելով
Արիստոտելի և Պլատոնի երկերի հունարեն և հայերեն բնագրերը,
հանգել էր այն եզրակացության, որ վերջիններս թարգմանված
լինելով ամենայն բժախնդրությամբ, «կարող են ծառայել այդ
փիլիսոփաների բնագրերի բազմաթիվ դրվագների իմաստը ճշ-
տելու գործին»: Հետագայում անգլիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Կո-
նիքերը Արիստոտելի և Պորփյուրի երկերի բնագրական քննության
հիման վրա գործնականորեն ապացուցեց այս եզրակացության
արդարացիությունը, ելակետ ունենալով հայերեն թարգմանություն-
ների երեք կարևոր հատկանիշները՝ հնությունը, ճշգրտությունը
և մեզ հասած բնագրերի անաղարտությունը: Կարելի է ավելացնել,
որ ոչ միայն նշված երկերի, այլև մյուս հայերեն թարգմանություն-
ների մեծ մասը լիովին համապատասխանում է այս երեք ան-
հրաժեշտ պայմաններին, ուստի նույնպես պիտանի է օգտագործ-
վելու հունական և ասորական սկզբնագրերի ճշգրտման գործում:

Մի էջ Ալեքսանդրի պատմությունից
Մատենադարան, ձեռ. 5472 (XVI դ.)

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նախորդ շարադրանքից կարող է ստեղծվել այն միակողմանի տպավորությունը, որ միջնադարյան թարգմանությունները կոչված են եղել բավարարություն տալու սոսկ հայ ընթերցողի կրոնական, գիտական և ուսումնական պահանջներին: Մինչդեռ քրիստոնեական մտայնության համատարած տիրապետության պայմաններում անգամ Հայաստանում երբևէ չի դադարել հետաքրքրությունը նաև զուտ գեղարվեստական բնույթի գրական երկերի նկատմամբ: Դեռևս հայ մատենագրության արշալույսին հայերեն են թարգմանվել ոչ միայն քրիստոնեական գրականության գեղարվեստական ժանրերի (սրբախոսություն, հոգևոր բանաստեղծություն և այլն) բազմաթիվ հուշարձաններ, այլև ամբողջությամբ աշխարհիկ ոգով տոգորված ստեղծագործություններ, որոնց թիվը սկսել է աճել մանավանդ X — XIII դարերից հետո, պայմանավորված հայ մշակույթի աշխարհականացման ընդհանուր օրինաչափություններով:

Գեղարվեստական երկերի թարգմանություններն իրենց բովանդակությամբ, բնագրային պատմությամբ և ձեռագրական ավանդույթով որոշակիորեն տարբերվում են կրոնական ու գիտաուսումնական բնույթի թարգմանություններից: Եթե վերջիններս որպես կանոն մեզ են հասել սահմանափակ թվով ընդօրինակություններով, ապա գեղարվեստական երկերը պահպանվել են տասնյակ և նույնիսկ հարյուրավոր ձեռագրերով, որ նրանց տարածման և ժողովրդականության պերճախոս վկայությունն է: Միջնադարում կրոնական և գիտաուսումնական թարգմանությունների բնագրերը համարվել են կանոնական, այդ պատճառով նրանք սովորաբար ընդօրինակվել են անփոփոխ և ամենայն բարեխղճությամբ, մինչդեռ գեղարվեստական ստեղծագործությունները ենթարկվել են բազմաթիվ փոփոխությունների ու շերտավորումների: Դրա հե-

տևանքով առաջացել են միևնույն բնագրի մի շարք ինքնուրույն տարբերակներ ու խմբագրություններ, որ նրանց տեղայնացման և ազգայնացման միտվածքի դրսևորումն է հանդիսանում:

Աշխարհիկ գեղարվեստական երկերի հայերեն թարգմանությունների շարքում իր հնությամբ և պատմա-մշակութային նըշանակությամբ առաջին տեղն զբաղեցնում է «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը», որը վերագրվում է Կալիսթենես Ուլունթացու գրչին: Ուսումնասիրողների կարծիքով թարգմանությունը կատարվել է V դարի երկրորդ կեսին, հայ պատմագրության մեծագույն հեղինակության քերթողահայր Մովսես Խորենացու ձեռքով: Պատմությունը նվիրված է Ալեքսանդր Մակեդոնացու առասպելական կյանքի, պարսիկների դեմ մղած երկարատև պատերազմների, շինարարական և մշակութային ձեռնարկումների գեղարվեստական նկարագրությանը, որի նպատակն է ստեղծել ամենակարող և արդարադատ հերոսի իդեալական կերպարը: Դրանով այն արձագանքել է V դարի հայ իրականության կենսական պահանջներին, կապված հայկական պետականության վերականգնման գաղափարի և անցյալի հերոսական օրինակներով ժամանակակիցներին ոգեշնչելու անհրաժեշտության հետ: Շնորհիվ այս հանգամանքի Ալեքսանդրի պատմության հայերեն թարգմանությունն զգալի ազդեցություն է գործել ոչ միայն իր ժամանակի, այլ նաև հետագա ողջ հայ պատմագրության վրա: Մինչև XIII դարը, սակայն, նրա ազդեցությունն ու տարածումը սահմանափակվել է հիմնականում մատենագրական շրջանակներում:

Ալեքսանդրի պատմության հայերեն թարգմանության նոր կյանքն սկսվում է XIII — XIV դարերից, երբ այն, ենթարկվելով էական փոփոխությունների, թափանցում է ժողովրդական լայն զանգվածների միջավայրը, դառնալով նրանց ընթերցանության կամ ունկնդրության ամենասիրելի գրքերից մեկը: Այդ գործի ձեռ-

նարկողն ու իրականացնողը XIII — XIV դարերի հայ բանաստեղծ Խաչատուր Կեչառեցին է, որն իր առջև նպատակ էր դրել արդիակա- նացնել այդ հնամյա վեպը, մեղմացնել նրա հեթանոսական ոգին և հաշտեցնել քրիստոնեական բարոյականության գաղափարների հետ: Այդ նպատակով նա կատարում է բազմաթիվ բնագրական միջանկյալ հավելումներ և պատմությունը ժողովրդական լայն շրջանակներին մատչելի դարձնելու համար, այն ընդմիջում է հարյուրից ավելի չափածո քնարական հատվածներով կաֆա- ներով, գրված հայ միջնադարյան բանաստեղծության ամենատա- րածված տարատեսակներից մեկի՝ հայրենի չափով: Կեչառեցու գործը XVI դարում շարունակում են Գրիգոր Աղթամարցին և Զա- քարիա Գնունեցին: Հիմնականում այս երեք հեղինակների ջան- քերի շնորհիվ փաստորեն առաջանում է Ալեքսանդրի պատմու- թյան հայկական ինքնուրույն տարբերակը, որն աչքի է ընկնում տեղական, ազգային որոշակի յուրահատկություններով: Ալեքսան- դրի պատմության հայերեն թարգմանության տարածման մասին պատկերացում կարելի է կազմել թեկուզ միայն այն փաստով, որ մեզ հասած ձեռագիր ընդօրինակությունների թիվն անցնում է յոթանասուկից: Նրանց մի մասը նկարագրողված է ռազմի տեսարաններ ներկայացնող գունագեղ պատկերներով, որոնք հայ աշխարհիկ մանրանկարչության բարձրարժեք տնոշներից են:

Տվյալներ կան այն մասին, որ միջնադարում Ալեքսանդրի պատմությունը տարածվել է նաև բանավոր ճանապարհով, պահ- պանվել են նույնիսկ ձեռագրեր, գրի առնված բանավոր պատում- ների հիման վրա: Բացի բուն պատմությունից հայ իրականության մեջ շրջանառության մեջ են եղել նաև Ալեքսանդրի շուրջը հյուս- ված թարգմանական և ազգային բազմաթիվ ավանդություններ ու զրույցներ:

Գրական մշակման և ժողովրդականացման նույնպիսի երկարա- տև ուղի են անցել նաև Պղնձե քաղաքի, Աղջկա և մանկան,

Փահլուլ թագավորի պատմությունները, որոնք իրենց ակունքներով կապվում են արաբական հռչակավոր «Հազար ու մեկ գիշերներ» հեքիաթաշարի հետ: Մի մեծարժեք ձեռագրական տեղեկության համաձայն այդ պատմություններից առաջին երկուսը արաբերենից հայերեն են թարգմանվել X դարի վերջում, Տայոց իշխան Դավիթ Կուրապաղատի պատվերով: Հետագա դարերում նրանց բնագրերը ենթարկվել են էական խմբագրական փոփոխությունների, հարըս- տանալով նորանոր շերտերով և հատկապես չափածո ընդմիջար- կություններով կաֆաներով, որոնց ստեղծման գործում ի թիվս այ- լոց, իր մասնակցությունն է բերել նաև XIII դարի հայ նշանավոր տաղերգու Ֆրիկը: Պղնձե քաղաքի, Փահլուլ թագավորի, Աղջկա և մանկան պատմությունների այլևայլ տարբերակներն ու խմբա- գրություններն ուշ միջնադարում տարածվել են բազմաթիվ ընդ- օրինակություններով և հնատիպ հրատարակություններով: Դա ցույց է տալիս, որ այդ հրաշապատում հեքիաթներն իրենց ար- կածային բովանդակությամբ, սրամիտ հանգուցալուծումներով և երևակայական աշխարհների զմայլանքով ինչ - որ չափով հա- գուրդ են տվել հայ ընթերցողի գեղագիտական պահանջներին:

Հայ թարգմանական գրականության բնագավառում բավական ընդարձակ կերպով են ներկայացված խրատական, բարոյաուսու- ցողական երկերը: Հայկական թարգմանական արձակի և ընդ- հանրապես հին աշխարհի գեղարվեստական գրականության լա- վագույն նմուշներից է Խիկար Իմաստունի պատմությունը, որն ստեղծվել է մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի կեսերին արամեական ժողովուրդների միջավայրում, և որի ազդեցությունը նկատվում է նույնիսկ եզովպոսի առակների ու Աստվածաշնչի բարոյախրա- տական գրքերի վրա: Խիկարի պատմությունը հայերեն է թարգ- մանվել V դարում ասորական բնագրից, դառնալով հայ ժողովրդի ընթերցանության ամենասիրված և տարածված գրքերից մեկը:

Հայկական միջավայրում պատմությունը կրել է նկատելի փոփոխություններ, ծնունդ տալով մի ամբողջ շարք տարբերակների, որոնք ցրված են հարյուրավոր ձեռագրերում: Այսպիսի ժողովրդականությունը բացատրվում է նրանով, որ պատմությունն աչքի է ընկնում չափազանց հետաքրքրաշարժ բովանդակությամբ:

Ասորեստանի Սենեքերիմ արքայի խորհրդական Խիկարը, լինելով անժառանգ, որդեգրում է իր Նաթան անունով քեռորդուն և անհրաժեշտ դաստիարակություն տալուց հետո նստեցնում իր պաշտոնին: Վերջինս, սակայն, մոռանում է իր մորեղբոր երախտիքը և թագավորի առջև ծանր մեղադրանքով ամբաստանում է նրան: Խիկարը դատապարտվում է մահվան, բայց մի հավատարիմ ծառայի օգնությամբ խուսափում է պատժից և թաքնվում: Որոշ ժամանակ անց Եգիպտոսի թագավորը Նաթանի առջև դրժվարին խնդիրներ է դնում, որոնք չլուծելու դեպքում Ասորեստանը հարկատու պիտի դառնար Եգիպտոսին: Նաթանը ապիկար է զբտնվում այդ հարցում, և Սենեքերիմն ափսոսանքով հիշում է իր իմաստուն խորհրդականին ու ողբում նրա կորուստը: Այնժամ վերջինիս ծառան բացահայտում է Խիկարի գաղտնիքը: Թագավորը ցնծությամբ դիմավորում է իր խորհրդականին և ուղարկում Եգիպտոս: Խիկարն այստեղ հնարամտորեն լուծում է փարավոնի առաջադրած բոլոր խնդիրները և, հաղթությամբ ետ դառնալով, վերստանում է իր նախկին պատիվներն ու հարստությունը: Նաթանը հանձնվում է Խիկարի ողորմածությանը և դառն կշտամբանքների արժանանում նրա կողմից:

Պատմությունն ընդմիջվում է երկու ընդարձակ խրատաշարքերով, որոնցից առաջինը վերաբերում է Նաթանի սնուցման և դաստիարակության շրջանին: Այստեղ Խիկարն իր քեռորդուն ավանդում է կյանքի իմաստությունը, զգուշացնելով զանազան գայթակղություններից ու չարագործություններից, ինչպես՝ «Որ-

դյակ, լավ է քար կրել իմաստուն մարդու հետ, քան գինի խմել չարախոսի ու անմիտի ընկերակցությամբ», կամ «Որդյակ, չար բան մի ասա ոչ ոքի մասին, որ ուրիշները քո մասին բարի խոսեն» և այլն: Երկրորդ խրատաշարքը հաջորդում է Նաթանի պատժի դրվագին և ուղղված է երախտամոռության դատապարտմանը, ինչպես՝ «Դու ինձ համար, որդյակ, եղար ինչպես շուն, որը մտավ բրուտի հնոցատունը և երբ տաքացավ, սկսեց հաչել նրա վրա», կամ «Որդյակ, ես քեզ բարձրացրի Աստծու և մարդկանց առջև, իսկ դու չար հատուցեցիր քո բարերարին» և այլն:

Նույն ժանրի գրական երկերից է նաև պարսից Խոսրով Անուշիրվան թագավորի անունով հայտնի խրատաշարքը, որը հայերեն է թարգմանվել XIII դարում: Գրական կապերի տեսակետից ինքնին հետաքրքիր է այն ուղին, որ անցել է «Նուշիրվանի խրատների» բնագիրը նախքան հայերեն թարգմանվելը և դրանից հետո: Այն ստեղծվել է VI դարում միջին պարսկերենով, IX դարում թարգմանվել է արաբերենի, X դարում արաբերենից վերաթարգմանվել է նոր պարսկերենի, XIII դարում պարսկերենից հայերենի, իսկ XVIII դարում հայերենից հայատառ թուրքերենի: «Խիկարի խրատների» նման «Նուշիրվանի խրատները» ևս լայն տարածում են գտել միջնադարյան Հայաստանում և զանազան խմբագրություններով ու տարբերակներով ընդօրինակվել տասնյակ ձեռագրերում: Ներանցում իրենց յուրահատուկ արտացոլումն են գտել ֆեոդալական հասարակության սոցիալական ու կենցաղային հարաբերությունները, բարոյական չափանիշներն ու պատկերացումները, որոնք միանգամայն հասկանալի և ընդունելի էին հայ ընթերցողի համար: Եվ պատահական չէ, որ նրանք որոշ արձագանք են գտել հայ միջնադարյան խրատական բանաստեղծության մեջ՝ Խաչատուր Կեչառեցու, Հովհաննես Երզնկացու և Նաղաշ Հովնաթանի տաղերում:

Իր բնույթով խրատական երկերին մոտ է կանգնած նաև հայ թարգմանական գրականության մի այլ հնագույն հուշարձան՝ «Բանք իմաստասիրաց» խորագիրը կրող ամփոփ ժողովածուն, որտեղ ի մի են բերված անտիկ աշխարհի մեծ մտածողների խրատները, թևավոր խոսքերը, իմաստալից ասույթներն ու երբեմն նույնիսկ առանձին զրույցներ և հետաքրքրաշարժ պատմություններ: Հանվան է հիշատակված են Պյութագորը, Դեմոկրիտը, Սոկրատը, Պլատոնը, Արիստոտելը, Դեմոսթենեսը, Դիոգենեսը և շատ ուրիշ փիլիսոփաներ ու ճարտասաններ: Ժողովածուի նյութերը խմբավորված են ըստ հետևյալ թեմաների՝ իմաստություն, ուսում, բարեկամություն, իշխանություն, արիություն, ընչասիրություն, փառք, լուրջություն, հարբեցողություն և այլն: Ահա մի նմուշ իմաստության թեման լուսաբանող զրույցներից. «Եմպեդոկրատեսն ասաց՝ Մի իմաստուն մարդ չգտա: Նրան ասացին՝ Ով իմաստուն է փնտրում, պետք է նախ ինքը իմաստուն լինի»: Հետևյալ խրատը նվիրված է հարստության թեմային. «Սոկրատն ասաց՝ Արհամարհիր նրան, ով հարստություն ստանալով, չի կարողանում վայելել, քանզի նա նման է նրանց, ովքեր ձի ձեռք բերելով, չեն կարողանում հող վարել»: Չափազանց դիպուկ և գեղեցիկ է նաև կյանքի ու մահվան խնդիրն արծարծող այս իմաստությունը. «Արիստոտելն ասաց՝ Երկրային կյանքից պետք է հեռանալ ինչպես սեղանից՝ ոչ քաղցած և ո՛չ կուշտ, ո՛չ ծարավ և ո՛չ հագեցած»: Այս մի քանի նմուշներից էլ կարելի է պատկերացնել, թե «Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուն ինչպիսի մեծ գեղագիտական հաճույք կարող է պատճառած լինել միջնադարի հայ ընթերցողին:

Միջնադարյան Հայաստանում նույնքան տարածված են եղել նաև առակագրական ժանրի երկերի թարգմանությունները, որոնցից հնագույնը համարվում է «Բարոյախոս» ժողովածուն: Ենթադրվում է, որ առակների և զրույցների այդ ժողովածուն ստեղծ-

վել է մեր թվականության առաջին դարերին Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում: Հայտնի են նրա բազմաթիվ հնագույն թարգմանություններ՝ լատիներեն, ասորերեն, ղպտերեն, հայերեն, եթովպերեն, արաբերեն և այլ լեզուներով: Ուշ միջնադարում ժողովածուն լայն տարածում է գտել նաև Եվրոպայում թարգմանվելով և բազմիցս հրատարակվելով տարբեր երկրներում: «Բարոյախոսը» հիմնականում նվիրված է իրական և երևակայական կենդանիների բարքերի ու հատկությունների նկարագրությանը, որոնց կցված են բարոյաուսուցողական բնույթի այլաբանական մեկնաբանություններ, ինչպես՝ «Այս զրույցը ցույց է տալիս, որ պետք է զգուշանալ թշնամու խորհրդից» կամ «Նույնպես և սատանան շողջորթ կերպարանքով կործանում է շատերին» և այլն: Հանրահայտ է, որ «Բարոյախոսը» մեծ ազդեցություն է գործել հայ միջնադարյան գրականության և նույնիսկ հայկական ճարտարապետության վրա, օրինակ ծառայելով եկեղեցիների զարդաքանդակների կենդանական պատկերների համար:

Տարբեր ուղիներով հնագույն ժամանակներից Հայաստան են թափանցել նաև Եզովպոսի առակները, սակայն նրա անունով որևէ ժողովածու հայ մատենագրության մեջ հայտնի չէ: Հունաբան դպրոցի հայկական թարգմանությունների շարքում կա առակների մի ժողովածու, որը կրում է Ոլիմպիանի անունը, թեև, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, այն համարյա ամբողջությամբ կազմված է եզովպոսյան առակներից: Եվ քանի որ հունական գրականության մեջ առաջմ այդպիսի ժողովածու չի հայտնաբերվել, ենթադրվում է, որ այդ առակները քաղվել և առանձնացվել են Ոլիմպիան հռետորի մի ճարտասանական ձեռնարկից, որտեղ դրանք բերված են եղել որպես ճարտասանական այս կամ այն կանոնը լուսաբանող օրինակներ: «Բարոյախոսի» նման, Ոլիմպիանի ժողովածուն նույնպես խոր հետք է թողել հայ առակագրու-

թան վրա: Վարդան Այգեկցու անունով հայտնի «Աղվեսագըր-քերում» ընդգրկված են բազմաթիվ առակներ այդ ժողովածուներ-ից:

«Աղվեսագրքերում» որոշ տեղ են գտել նաև արևելքի ամենա-հռչակավոր գրական հուշարձաններից մեկի՝ «Քալիլա և Դիմնայի» առակները, սակայն նրա մի ամբողջական միջնադարյան թարգ-մանություն հայերենով հայտնի չէ: Նրա բավական ընդարձակ մի խմբագրությունը հայ իրականություն է թափանցել համեմատաբար ուշ ժամանակներում «Փոնցիանոս կայսեր կամ յոթ իմաստասերնե-րի պատմություն» վերնագրով: Դա «Քալիլա և Դիմնայի» արևմտյան տարբերակներից մեկն է, որ լատիներենից հայերեն է թարգմանվել 1614 թվականին Հակոբ Թոքատեցու կողմից: Սակայն չնայած այդքան ուշ թարգմանությանը, հուշարձանը կարճ ժամանակի ընթացքում լայն արձագանք է գտել հայ հասարակության մեջ. XVII — XVIII դարերում ստեղծվել և մեզ են հասել պատմության բազմաթիվ ձեռագիր ընդօրինակություններ, 1693 — 1857 թըվա-կանների ժամանակամիջոցում իրագործվել են տասից ավելի հրա-տարակություններ, կատարվել են նաև նրա հայատառ և արաբա-տառ թուրքերեն թարգմանություններ: Այսպիսի ընդունելությունը զարմանք չպետք է պատճառի, եթե նկատի ունենանք այն հան-գամանքը, որ, ինչպես նշում է հայ բազմավաստակ բանասեր Ն. Ակինյանը, «Համաշխարհային գրականության մեջ չկա մի մատյան, որ Աստվածաշնչից հետո այնքան ծավալում և ժողո-վրդականություն գտած լիներ, ինչպես Յոթ իմաստասերների պատմությունը»:

Հայ թարգմանական գրականության աշխարհիկ բնույթի գոր-ծերի շարքում կան նաև չափածո ստեղծագործություններ, որոն-ցից ամենանշանավորն է «Փարեզի ու Վեննայի պատմությունը»՝ միջնադարյան եվրոպայի ամենատարածված ասպետական սիրա-

վեպերից մեկը, ստեղծված XIV դարում Կատալոնիայում: 1487 թը-վականին լույս է տեսել նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը, հիմք հանդիսանալով նորանոր թարգմանությունների ու փոխադրու-թյունների համար: XV դարի վերջում և ողջ XVI դարում իրականաց-վել են սիրավեպի բազմաթիվ հրատարակություններ եվրոպական տարբեր լեզուներով: Հայերեն թարգմանությունն իրագործվել է 1587 թվականին Մարսելում, հայ տպագրության երախտավորնե-րից մեկի՝ Հովհաննես Տերզևցու ձեռքով: Ենթադրվում է, որ հա-յերեն թարգմանության համար հիմք է ծառայել պատմության իտալերեն չափածո մշակումներից մեկը:

Սիրավեպի լայն տարածումն ու ժողովրդականությունը բա-ցատրվում է նրա խոր հուզականությամբ և գեղարվեստական բար-ձր արժանիքներով: Պոեմում սիրո պատմությունը զարգանում է սոցիալական անհավասարության տիրոջ և ծառայի հարաբերու-թյունների պայմաններում: Ի վերջո, հաստատվում է բարոյական այն իմաստությունը, որ անկեղծ, նվիրված սիրո հանդեպ անզոր են բոլոր չարիքներն ու խոչընդոտները: Մեծապատիվ սենյորի դստեր՝ Վեննայի և հասարակ ասպետ Փարեզի սերը, դիմագրավե-լով ամեն տեսակ փորձությունների ու արգելքների, վերջիվերջո հաղթանակով է դուրս գալիս դրանցից: Հայ իրականության մեջ սիրավեպի տարածմանը նպաստել է, ըստ երևույթին, նաև այն հանգամանքը, որ ըստ նրա հայկական տարբերակի՝ արևելյան երկրներում, Ասորիքում, Եգիպտոսում, Միջագետքում և Պարս-կաստանում թափառելու ընթացքում պանդուխտ ասպետն այցելել է նաև Հայաստան, եղել Անի քաղաքում:

Դատելով պահպանված ընդօրինակությունների հսկայական քանակից, միջնադարյան հայ ընթերցողի սիրված գրքերից են եղել նաև «Վարք հարանց» և «Հայելի վարուց» թարգմանական ժողո-վածուները, որոնք թեև հետապնդում էին բարոյա - ուսուցողա-

կան նպատակներ, սակայն իրենց պարունակած հետաքրքրաշարժ գրույցների ու նովելատիպ պատմությունների շնորհիվ բավարարում էին նաև ընթերցողների գեղագիտական պահանջները:

«Վարք հարանց» ժողովածուն ձևավորվել է IV — V դարերում եգիպտացի ճգնաժամների միջավայրում և այնուհետև թարգմանաբար տարածվել ողջ քրիստոնեական աշխարհում: Հայտնի են ժողովածուի հունարեն, լատիներեն, եթովպերեն, ասորերեն, արաբերեն, հայերեն բնագրերը: Վերջինս մեզ է հասել երկու խմբագրությամբ կամ, այսպես կոչված, հին և երկրորդ թարգմանություններով: Առաջին խմբագրությունը XII դարի վերջում նախաձեռնել է կիլիկյան հայ մատենագրության նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Ներսես Լամբրոնացին, ի մի բերելով ժողովածուի զանազան մասերի հնագույն թարգմանությունները: Երկրորդ խմբագրությունն իրագործվել է նույնպես Կիլիկիայում, շուրջ երկու դար հետո: Վերջինս աչքի է ընկնում բազմաթիվ նոր նյութերի ընդգրկմամբ և համեմատաբար ավելի կանոնավոր կառուցվածքով: Ժողովածուի գրույցներն ըստ բովանդակության խմբավորված են անապատական բարոյախոսության հիմնական սկզբունքների՝ խոնարհության, անընչասիրության, ժուժկալության, օտարասիրության, համբերության և այլ առաքինությունների համեմատ: Ահա մի նմուշ անվայել արարքների դատապարտությանը նվիրված գրույցներից. «Մի մարդ բնակվում էր ոմն ծերունու մոտ և ճաշի ժամանակ միշտ ոտքը դնում էր սեղանին, իսկ ծերը նրան չէր հանդիմանում: Երկար ժամանակ անց, այդ ծերունին գնաց մի ուրիշ պատվարժան մարդու մոտ և նրան պատմեց եղելությունը: Ավագը նրան ասաց. «Այդ եղբորն ուղարկիր ինձ մոտ»: Այդպես էլ արեց: Եվ երբ այդ եղբայրը գնաց նրա մոտ, ու ճաշի ժամին սեղան պատրաստվեց, ավագ ծերը փութով երկու ոտքը դրեց սեղանին: Այցելուն դժգոհեց և, չկարողանալով համբերել, ասաց. «Հա՛յր, այդպես չի կարելի

անել»: Ավագը ոտքերն իջեցրեց սեղանից ու ասաց. «Ճիշտ ես ասում, եղբայր, սա մեծ մեղք է, մեղանչեցի Աստու առջև»: Եղբայրը վերադարձավ ծերունու մոտ և այլևս երբեք չկատարեց այդ անպարկեշտությունը»:

Ավելի հետաքրքրաշարժ ու զվարճալի են «Հայելի վարուց» ժողովածուի գրույցները, որոնք մեծ մասամբ հյուսված են աշխարհիկ կյանքի դրվագների շուրջ, թեև նույնպես բարոյախոսական նպատակներով: Ժողովածուի լատիական նախօրինակը կազմվել է 1480 թվականին: 1605 թվականին բելգիացի մատենագիր Հովհաննես Մայորը զգալիորեն ընդարձակել ու վերախմբագրել է ժողովածուն, նրան տալով «Մեծ հայելի» վերնագիրը: 1612 թվականին լույս է տեսել «Մեծ հայելու» լեհերեն թարգմանությունը, իսկ XVII դարի վերջում ռուսերենը: Հայերեն թարգմանությունը, ինչպես վերը նշվեց, կատարվել է XVII դարի կեսերին լեհական բնագրի հիման վրա Ստեփանոս Լեհացու կողմից: Ժողովածուի հայերեն բնագիրը բավական համառոտ է մյուս թարգմանությունների համեմատ, և պարունակում է ընդամենը 247 գրույց: Զրույցներն ինչպես «Վարք հարանց» ժողովածուում ըստ բովանդակության բաժանված են տարբեր գլուխների: Զրույցներում ծաղրի ու քննադատության են ենթարկվում հասարակության տարբեր խավերի՝ հոգևորականների, հարուստների, վաշխառուների կենցաղավարության արատավոր կողմերը: Օրինակ, ազահության թեմայի տակ ամփոփված գրույցներից մեկում պատմվում է հետևյալը. «Մի մարդ որ հին թագավորների բազում դրամներ ուներ, հիվանդացավ և գնաց հիվանդանոց, որտեղ ընդունեցին նրան: Նա ազահությունից երկար ժամանակ թաքցնում էր իր ունեցվածքն ու կուտակած արծաթը: Բայց որովհետև հիվանդ էր, շատ պաղատեց ու աղերսեց, որ կորկոտ տփեն իր համար: Եվ երբ բերին, նա, պառկած մահճին, հացի փշրանքների փոխարեն այդ հին արծաթա-

դրամները բրդեց և մեծ ախորժակով գդալով կերավ դրանք, որից հետո իսկույն խեղդվեց»։ Ահա նաև մի զվարճալի պատմություն աղոթասիրությանը նվիրված գլխից. «Ոմն սրբասեր և աստվածահաճո քարոզիչ էշով շրջում էր այս ու այն կողմ կենսատու խոսքը սերմանելու նպատակով։ Մի օր նա աղոթելու համար եկեղեցի մտավ և էջը կապեց եկեղեցու դռանը։ Բայց հազիվ էր «Մեղա հայրը» երկինք ուղղել, երբ քանիցս մտազբաղ խորհեց, որ կարող են էջը գողանալ։ Նույնպիսի այլ մտածումներ ևս նրան շեղում էին աղոթքից։ Այդ տեսնելով, նա շտապ դուրս եկավ եկեղեցուց ու էժան գնով վաճառեց էջը, չկամենալով այնուհետև աղոթքի ժամանակ զբաղեցնել իր միտքը և շեղել Աստծուց»։

Հայկական հնագույն և միջնադարյան թարգմանությունների պատմամշակութային արժեքի գնահատմանը նվիրված այս համառոտ ակնարկից, թվում է, կարելի է պատկերացում կազմել այն մասին, թե այդ թարգմանություններն ինչպիսի նշանակալից դեր են խաղացել հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում, որքանով են նըպաստել Հայաստանում համաշխարհային գիտության, արվեստի ու գրականության նվաճումների տարածմանը և հող նախապատրաստել բուն ազգային մշակույթի սկզբնավորման և զարգացման համար։ Թարգմանական գործը, որպես կանոն, բուռն ծավալում է ստացել հատկապես հայկական մշակույթի վերելքի և ծաղկման ժամանակաշրջաններում, երբ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքը իր հարաճուն պահանջներն ու հետաքրքրությունները բավարարելու նպատակով կարիք է զգացել սնուցման նոր և առատ աղբյուրների։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիսյան Ն., Դասական հայերենը և վիեննական Մխիթարեան դպրոցը, Վիեննա, 1932։
- Արևշատյան Ս., Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմամշակութային նշանակությունը «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1973, № 1, էջ 23 — 37։
- Ջարրիանայան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ — ԺԳ), Վենետիկ, 1889։
- Խաչիկյան Լ, Քննալի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քննեցու գիտական գործունեությունը («Յովհաննես Քննեցի, Յաղագս Քերականին» գրքում), Երևան, 1977, էջ 5 — 51։
- Մանանդյան Հ., Յունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1928։
- Մուրադյան Ա., Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971։
- Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.
- Аревшатян С., Формирование философской науки в древней Армении (V — VI вв.), Ереван, 1973.
- Аревшатян С., К истории философских школ средневековой Армении (XIV в.), Ереван, 1980.
- Djanachian M., Les arménistes et les Mekhitaristes, „Armeniac“, Venise, 1969, p. 383 — 445.
- Oudenrijn M. A., Linguae haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum Congregationis Fratrum Unitorum, Bern, 1960.

ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ — ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայ հին թարգմանական
գրականություն

Левон Тер-Петросян

ДРЕВНЕАРМЯНСКАЯ ПЕРЕВОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

(На армянском языке)
Издательство «Советакан грох»
Ереван, 1984

Խմբագիր՝ Օ. Ա. Մարկոսյան
Նկարիչ՝ Ջ. Ե. Աֆրիկյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ֆ. Գ. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Գ. Շահվերդյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Կ. Ե. Մամիկոնյան

ИБ № 4864

Հանձնված է շարվածքի 11.05.83: Ատորագրված է տպագրության 15.12.83:

ՎՖ 09529: Ֆորմատ 70×108^{1/32}: Թուղթ՝ օֆսետ: Տառատեսակ՝
«Արարատ»: Տպագրություն՝ օֆսետ: 2,62 պայմ. տպ. մամ, 2,78 պայմ. ներկ.
թերթ, 2,25 հրատ. մամ: Տպաքանակ՝ 10000: Պատվեր 1804: Գինը՝ 20 կոպ:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван — 9, ул. Теряна, 91.

ՀԱՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի գունավոր տպագրության տպարան, Երևան — 82, Էջմիածնի խճուղի 48:

Типография цветной печати Госкомитета по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Арм. ССР, Ереван — 82, Эчмиадзинское шоссе, 48.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

37

.. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ ..